

ประวัติสังเขปของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี

เพียงปราบฮ่อ พ.ศ. ๒๔๓๐

เก็บความตามประวัติปริยายซึ่งท่านผู้ถึงอสัญกรรม

เรียบเรียงไว้

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต)

พ.ศ. ๒๔๗๖

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์ ท่าพระจันทร์ พระนคร

สารบาญ

ลำดับวงศ์ตั้งแต่กำเนิดตลอดเวลาเล่าเรียน ถวายตัวเป็น มหาดเล็กหลวงในรัชกาลที่ ๔	หน้า ๑
แต่งงาน ถวายตัวเป็นมหาดเล็ก ๆ ในรัชกาลที่ ๕	
ได้เป็นหลวงศัลยยุทธสรกรร นายกำปนีที่ ๖	” ๔
โดยเสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์และชวา (ครั้งแรก)	
เป็นอุปทูตไปเมืองสิงคโปร์เมืองปัตตาเวียและอินเดี๋ย	” ๖
พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง-ชูโต) บิดา ถึงแก่กรรม	” ๖
รับราชการอยู่ในกรมทหารมหาดเล็ก	” ๗
อุปสมบทเป็นนาคหลวง	” ๗
รับราชการเมื่อลาอุปสมบทแล้ว	” ๘
เป็นอุปทูตไปราชการพิเศษณทวีปยุโรป	” ๘
รับราชการทหารหน้า	” ๙
เกลี้ยกล่อมทหารสมัคร	” ๑๐
จัดเครื่องแบบทหารหน้า	” ๑๐
สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ กราบบังคมทูลขอ	
จัดลูกหมู่หัวเมืองบักซ์ใต้เป็นทหารเรือ	” ๑๑
แต่งพระที่นั่งและจัดการแสดงพิพิธภัณฑ์ เมื่อกรุงเทพ	
มหานครตั้งมาครบรอบ ๑๐๐ ปี ณท้องสนามหลวง	” ๑๒

ให้กองทหารนคราภิบาลมีตุลาการชำระคดีชั้นต้น	
และถวายพระพิพัฒน์สัตยาเป็นส่วนพิเศษ	หน้า ๑๒
ความเห็นเรื่องให้ทหารขึ้นไปรักษาการบนบรมบรรพต	„ ๑๓
จัดตั้งโรงเรียนนายร้อยและแต่งพระราชอุทยานสราญรมย์	
เป็นผู้มีหน้าที่ในการแสดงพิพิธภัณฑ์ในงานฉลอง ๑๐๐ ปี	„ ๑๔
ตั้งกรมเด็กชา	„ ๑๕
ซ่อมถนนหลวงและใช้รถจักรับถนนเป็นครั้งแรก	„ ๑๕
ขอมาสำหรับทหารและต้องอุปบัติเหตุตกม้า	„ ๑๖
จัดตั้งโรงเรียนหลวงที่พระราชวังสวนอนันต์	„ ๑๖
ไปปราบผู้ร้ายเมืองสุพรรณบุรี	„ ๑๗
เกิดอหิวาตกโรคทหารสมัครแตกหนีและสกัดราจักร์	
ที่เขนทหารหน้า	„ ๒๐
สร้างโรงทหารหน้า (กระทบวงกลาโหม)	„ ๒๒
เข้าสมัครเป็นอง้อย	„ ๒๓
ถูกหาว่าเป็นกบฏ	„ ๒๔
ทหารหน้ายกไปอยู่โรงที่สร้างขึ้นใหม่	„ ๒๗
ชุดฉลองประเวศบุรีรมย์	„ ๒๘
ทำการไฟฟ้า	„ ๒๙
ไปปราบฮ่อ	„ ๓๐
กำเนิดฮ่อ	„ ๕๕
ประวัติข้าแจะ	„ ๕๘

ประวัติสังเขปของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี

เพียงปราบฮ่อ พ.ศ. ๒๔๓๐

เก็บความตามประวัติปริยาย

ซึ่งท่านผู้ถึงอัสัญกรรมเรียบเรียงไว้

ลำดับวงศ์ตั้งแต่กำเนิด ตลอดเวลาเล่าเรียน

ถวายตัวเป็นมหาดเล็กหลวงในรัชกาลที่ ๔

จอมพลและมหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม
แสง-ชูโต) เป็นบุตรชายที่ ๔ ของพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง
แสง-ชูโต) จางวางมหาดเล็กในรัชกาลที่ ๕ กับคุณหญิงเดิม
บุญนาค พระยาสุรศักดิ์ (แสง) เป็นบุตรชายคนที่ ๒ ของพระ
ยาสุรเสนา (สวัสดิ์ ชูโต) กับคุณหญิงเปี่ยม บุญนาค พระยา
สุรเสนา เป็นบุตรชายที่ ๔ ของพระยาสมบัติยาธิบาล (เสื่อ) กับ
คุณม่วง ชูโต คุณม่วง ชูโต เป็นบุตรเจ้าคุณพระอัยยกา ชูโต
ซึ่งเป็นบุตรชายคนที่ ๓ ของพระอัยยกีสมเด็จพระศิริโสภาค มหา
นาคนารี คุณเปี่ยมมารดาพระยาสุรศักดิ์เป็นบุตรคนใหญ่ของ
สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ (ดิศ บุญนาค) กับหม่อม
ปาน สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ เป็นบุตรเจ้าพระยา
อัครมหาเสนา (บุญนาค) กับเจ้าคุณนวล ฝ่ายคุณเดิมมารดา
เจ้าพระยาสุรศักดิ์เป็นบุตรคนใหญ่ของพระสุริยภักดี (สนิท บุญ
นาค) กับท่านเอี่ยมมารดา, พระสุริยภักดี เป็นบุตรชายคนใหญ่

ของสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) กับท่านผู้หญิงน้อย สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เป็นบุตรเจ้าพระยาอัครมหาเสนา (บุนนาค) กับเจ้าคุณนวล ท่านผู้หญิงน้อย เป็นบุตรคนใหญ่ของพระยาสมบัติยาธิบาล (เสื่อ) กับคุณม่วง ชูโต.

สรุปความว่า สายโลหิตเจ้าพระยาสุรศักดิ์สืบเนื่องมาแต่ตระกูลบุนนาค และ ชูโต ร่วมกัน อันนับเนื่องอยู่ในราชินิกุลแห่งสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี พระพันปีหลวงในรัชกาลที่ ๒ โดยเจ้าคุณนวลเป็นกนิษฐาสมเด็จพระอมรินทร์ และเจ้าคุณชูโตนั้น

เจ้าพระยาสุรศักดิ์ เกิดที่บ้านสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต) จังหวัดธนบุรี เมื่อวันที่อาทิตย์ที่ ๒๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๕๔ เวลา ๑ ยามกับ ๘ บาท เวลานั้นบิดายังเป็นนายพิจารณาสรรพกิจ หุ้มแพรมหาดเล็กเวรเดช มีพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน ๑๑ คน ถึงแก่กรรมเสียแต่เล็ก ๗ คน เหลือแต่ นายจัน แสง-ชูโต ผู้เป็นพี่คนที่ ๓ ได้เป็นพระยาสุนทรสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณบุรี กับน้องหญิงอีก ๒ คน คือคุณสังวาลย์ และคุณหญิง (แสง ชูโต)

เมื่อเจ้าพระยาสุรศักดิ์เกิดนั้น มีปานดำที่หน้าอกดูจรรอย เจิมด้วยเขม่าไฟ สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติจึงให้นามว่า เจิม ด้วยเหตุว่าบิดามารดาของเจ้าพระยาสุรศักดิ์ มีบุตรชายคน

แรก อายุยังไม่ทันถึงขวบก็ถึงแก่กรรม ภายหลังเกิดบุตรอีกคน ๑ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติให้นำมาว่า เหลน เพราะเป็น เหลนคนใหญ่ของท่าน มีอายุได้ ๓ ขวบก็ถึงแก่กรรมอีก ท่าน เอี่ยมผู้เป็นยายมีความเศร้าโศกเสียใจยิ่งนัก ในเวลาที่จะยกศพ ลงบรรจุหีบ ท่านเอี่ยมเอาเขม่าหม้อบ้ายลงที่อกศพ ร้องไห้คร่ำ ครวญสั่งว่า หลานจงกลับมาเกิดใหม่อีก ถ้ากลับมาเกิดให้มียอ เขม่าหม้อหมายที่หน้าอกเป็นสำคัญ อยู่มาบิดามารดาเจ้าพระยา สุรศักดิ์มีบุตรชายอีกคน ๑ คือพระยาสุนทรสงคราม แต่หาได้มี ปานดำเป็นสำคัญไม่ ต่อมาบุตรชายอีกคน ๑ คือเจ้าพระยาสุร ศักดิ์ มีตำหนิปานดำที่หน้าอก จึงได้ให้นำมาตามนิมิตรนั้น

เมื่อนายเจิมอายุประมาณ ๕ - ๖ ขวบ ได้เล่าเรียนวิชาชั้น ต้นที่บ้านสมเด็จพระเจ้าพระยาองค์น้อยผู้เป็นทวด เมื่ออายุ ๘-๙ ขวบ มีอุปนิสัยรักอารีอารอบชอบคบเพื่อนมาก ชอบเล่นอย่างวิธีนักรบ และชอบตกแต่งประดับประดาที่อยู่ให้สะอาดเรียบร้อย ชอบทำ การช่างต่าง ๆ ส่อให้เห็นอุปนิสัยมาแต่เล็ก พออายุได้ ๑๑ ขวบ มารดาถึงแก่กรรม ต่อมาบิดาได้ย้ายมาอยู่บ้านเดิมที่บ้านพระยา สุรเสนา (สวัสดิ์ ชูโต) ผู้เป็นปู่ ไปฝากให้ศึกษาอักษรสมัย เบื้องต้นในสำนักพระวิเชียรมนั วัดพิชัยญาติ เมื่ออายุ ๑๓ ปี โคนจุกแล้วอุปสมบทเป็นสามเณร ๑ พรรษา ลาสิกขาแล้วบิดา นำไปมอบให้สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ (ช่วง) แต่เมื่อ ยังเป็นพระยาศรีสุริยวงศที่สมุหพระกลาโหม ให้ใช้สอยและฝึก

หัตถ์ราชการ นอกจากนั้นสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ยัง
ให้ฝึกหัดวิชาขี่ม้าราทวน และยิงปืนกับวิชาอื่น ๆ ซึ่งนิยมกัน
ในสมัยนั้น แล้วนำถวายตัวเป็นมหาดเล็กรัชกาลที่ ๔ ได้เป็น
มหาดเล็กพิเศษ สังกัดเวรฤทธิ ครั้นเสด็จสวรรคตแล้วก็อยู่กับ
สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ต่อไป.

แต่งงาน ถวายตัวเป็นมหาดเล็ก ๆ ในรัชกาลที่ ๕

ได้เป็นหลวงศัลยยุทธสรกรร นายกัมปนีที่ ๖

เมื่อนายเจิมอายุได้ ๑๘ ปี เป็นหลวงศัลยยุทธสรกรร แล้ว
แต่งงานกับขีตบุตรนายเจียน สวัสดิ์ ชูโต อยู่ด้วยกันได้ประมาณ
๒ ปีก็แตกกัน แต่ก็ไม่มีการหย่าใหม่ มาจนกว่า ๑๐ ปีเมื่อขีตถึง
แก่กรรมแล้ว เวลานั้นเป็นเจ้าหมื่นไวยวรรณารถ หัวหมื่นมหาด
เล็กผู้บังคับการทหารหน้า ถึงปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๒๕ พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ขอไร บุตรีเจ้า
พระยาศรีสุริยวงศ์ไวยวัฒน์ (วอน บุนนาค) พระราชทานให้เป็น
ภรรยา อยู่มาถึงปีกุน พ.ศ. ๒๔๓๐ ไรถึงแก่กรรม เมื่อเป็น
พระยาสุรศักดิ์มนตรีแล้วจึงขอเลียมซึ่งเป็นน้องสาวของไร มาเป็น
ภรรยา อยู่ด้วยกันมาจนได้เป็นเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี และ
เลียม ก็ได้รับ พระราชทาน เครื่องราชอิสริยาภรณ์ และเครื่องยศ
ท่านผู้หญิงตามประเพณี

ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อโปรดเกล้าฯ ให้เพิ่มหน้าที่พระยาสุร

ศกิดผู้บิดา เป็นกงษชอจ่ายของใช้ในราชการทั่วไป และเป็นผู้
เร่งรัดเงินภาษีอากรที่ค้างแก่เจ้าภาษี ได้ให้นายเจิมผู้บุตรเป็น
ผู้ช่วยราชการในแผนกนี้ด้วย เพราะผู้ทำภาษีไม่นำเงินมาส่งหลวง
ได้ตามเวลา เงินหลวงศูนย์เสียมาก พระยาสุรศักดิ์ฯ ไขความ
ผ่อนผันให้เจ้าภาษีทำการส่งของต่อกงษ เมื่อถึงคราวจ่ายเงินก็หัก
ผ่อนไขหนี้หลวง เมื่อทำเช่นนั้นไม่ช้าก็หักเงินที่ค้างภาษีได้ครบ

ถึงปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓ มีพระราชประสงค์ให้คัดเลือกลูก
หม่อมมหาดเล็กมาเป็นพวกบอดิการ์ด (รักษาพระองค์) มีจำนวน
คน ๔ โหล แทนทหารรักษาพระองค์ แต่ไม่พอใช้ราชการ จึง
โปรดเกล้าฯ ให้พระยาสุรศักดิ์ฯ คิดจัดตั้งกองทหารมหาดเล็ก
ร. อ. ขึ้น เอาพวกมหาดเล็กที่เป็นบุตรหลานข้าราชการเข้ามาเป็น
ทหาร เมื่อรับพระราชโองการฯ แล้วก็หวาดหวั่นว่าจะมีผู้เข้าใจ
ผิดคิดเห็นว่าเป็นการเดือดร้อน เพราะผู้ที่เป็นบิดามารดาแห่ง
กุลบุตรในสมัยนั้นยังไม่มีค่านิยมจะให้บุตรหลานเข้าเป็นทหาร
เกรงจะไม่สำเร็จตามพระราชประสงค์ จึงไปหารือสมเด็จพระเจ้าพระ
ยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) ว่าจะขออนายเจิมที่มอบให้ไข้อยู่
ไปเป็นตัวอย่างทหารสมัครคนแรก เพื่อให้ข้าราชการเกิดความ
นิยมนำบุตรหลานเข้าสมัครเป็นทหาร สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เห็น
ชอบด้วย จึงได้นำนายเจิมเข้าไปถวายตัวเป็นทหารมหาดเล็กก่อน
ผู้อื่น ก็เกิดความนิยมในการเป็นทหารกันทั่วไป

เมื่อการจัดตั้งกรมทหารมหาดเล็ก ร. อ. เป็นระเบียบเรียบร้อย

ร่อยแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้นายเจิมเป็นหลวงศัลยยุทธสรกรร เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๑๔ นายกัมปนี่ที่ ๖ (ผู้บังคับกองร่อยที่ ๖)

โดยเสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์และชะวา (ครั้งแรก)

เป็นอุปทูตไปเมืองสิงคโปร์ เมืองปัตตาเวีย และอินเดี๋ย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประ
พาสเมืองสิงคโปร์และชะวา (ครั้งแรก) ใน พ.ศ. ๒๔๑๓ โปรดฯ
ให้หลวงศัลยยุทธสรกรร โดยเสด็จด้วย เมื่อเสด็จกลับแล้วจึง
โปรดฯ ให้พระยาสมุทรบุรานุรักษ์ (เนตร) เป็นราชทูต หลวง
ศัลยยุทธสรกรร เป็นอุปทูต คุมข้างหล่อด้วยทองเหลือง ๒ ข้าง กับ
เครื่องราชอิสริยาภรณ์ไปพระราชทานผู้ว่าราชการเมืองทั้ง ๒ นั้น
ครั้นถึงบมะแม พ.ศ. ๒๔๑๔ เมื่อเสด็จอินเดี๋ย หลวงศัล
ยยุทธสรกรรก็ได้โดยเสด็จในเรือพระที่นั่งไปประพาสหัวเมืองต่างๆ
ในประเทศอินเดี๋ยด้วย.

พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง-ชูโต) บิดา

ถึงแก่กรรม

เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง-
ชูโต) บิดาป่วยเป็นไข้หวัดใหญ่ โปรดเกล้าฯ ให้นายแพทย์
หลวงมาพยาบาล เสด็จพระราชดำเนินมาเยี่ยมอาการป่วย และ
ส่งเครื่องราชอิสริยาภรณ์ มาพระราชทานในวันเดียวกัน นั้น ด้วย

ได้ประกอบการรักษาพยาบาลอย่างเต็มที่ อาการไข้มีแต่ทรงกับ
ทรุด ถึงแก่กรรมวันเสาร์ แรม ๖ ค่ำ เดือน ๖ พ.ศ. ๒๔๑๖ เสด็จ
พระราชทานเพลิงที่วัดประยูรวงศ์

รับราชการอยู่ในกรมทหารมหาดเล็ก

เมื่อพระยาสุรศักดิ์ถึงแก่กรรมแล้ว โปรดฯ ให้พระยาภาส
กรวงศ์ (พร บุนนาค) เป็นผู้บังคับการทหารมหาดเล็กฯ หลวง
ศัลยยุทธฯ คงรับราชการเป็นผู้บังคับกองร้อยที่ ๖ อยู่ และได้
รับพระราชทานตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖ เป็น
ความชอบในการที่เป็นอุปทูตไปเมืองสิงคโปร์และปัตตาเวีย เลื่อน
บรรดาศักดิ์เป็นจมนสรภักย์สถยติการ ในปีนี้ได้เลื่อนยศเป็น
นายร้อยเอก ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๓๖๐ บาท ต่อ
มาเป็นราชองครักษ์ ได้เงินเดือนเพิ่มขึ้นเป็นเดือนละ ๘๐ บาท

อุปสมบทเป็นนาคหลวง

เมื่ออายุ ๒๑ ปีได้ราชการไม่ได้อุปสมบท ต่อมาจนอายุได้
๒๕ ปีโปรดเกล้าฯ ให้อุปสมบทเป็นนาคหลวง ที่วัดพระศรีรัตน
ศาสดาราม สมเด็จพระยาปวเรศฯ เป็นพระอุปัชฌาย์ พระ
พุทธวิริยาภรณ์ (น้อม) วัดเครือวัลย์ เป็นกรรมวาจา พระวิเชียร
มุนี วัดพิชัยญาติ เป็นอนุสาวนาจารย์ ทำขวัญนาคในพระที่นั่ง
อัมรินทร์ อุปสมบทแล้วจำพรรษาอยู่วัดพิชัยญาติพรรษา ๑

รับราชการเมื่อลาอุปสมบทแล้ว

จมนัสราภย์ ๆ ลาอุปสมบทแล้ว กลับเข้ารับราชการในหน้าที่
ราชองครักษ์ต่อมา โปรดเกล้า ๆ ให้ไปรับราชการพิเศษเป็นนาย
ช่างทำเครื่องประดับพระที่นั่งบางปะอิน และให้ช่วยนาย อาล-
บาร์สเตอร์ จัดการแสดงพิพิธภัณฑ์ที่พระราชวัง (คือที่ศาลา
สหทัยสมาคมบัดนี้)

ถึงปีฉลู พ.ศ. ๒๔๒๐ โปรด ๆ ให้เปลี่ยนแปลงข้อบังคับ
และจัดการทหารมหาดเล็ก ๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงดำรงตำแหน่งผู้บังคับการด้วยพระองค์เอง และตั้ง
ตำแหน่งผู้รับพระราชโองการขึ้นใหม่ โปรด ๆ ให้พระองค์เจ้า
กาพย์กนกกรัตนทรงรับตำแหน่งนั้น ระวังเมื่อพระองค์เจ้ากาพย์
กนกกรัตนไปราชการประเทศอินเดีย ได้โปรด ๆ ให้จมนัสราภย์ ๆ
เป็นผู้รับพระราชโองการแทน เมื่อพระองค์เจ้ากาพย์กนกกรัตน
เสด็จกลับมาแล้วได้ทรงรับตำแหน่งเดิม จึงโปรด ๆ ให้จมนัส
ราภย์ เป็นที่ปรึกษาราชการในกรมทหารมหาดเล็ก ช่วยพระองค์
เจ้ากาพย์กนกกรัตนต่อไป

เป็นอุปทูตไปราชการพิเศษณทวีปยุโรป

คราวหนึ่งโปรดเกล้า ๆ ให้จมนัสราภย์ไปทำแผนที่เมืองลพ
บุรี และเมื่อยังทำการอยู่นั้นมีราชการเกี่ยวกับต่างประเทศ จึง
โปรดเกล้า ๆ ให้พระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) เป็นราชทูต

จมนัสนาญเป็นอุปทูตออกไปประเทศอังกฤษ เมื่อ พ. ศ. ๒๔๒๑ และให้ดูการทหารบกทหารเรือ กับทั้งวิธีทำเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ เข้ามาด้วย

ลำดับนั้นรัฐบาลโปรตุเกศ ส่งตราโปรตุเกศ มาให้ จมนัสนาญ ในการไปประจำอยู่กับข้าราชการของโปรตุเกศเมื่อเข้ามาเฝ้า และโปรด ฯ ให้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าหมื่นไวยวรนาถ กับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๓ เป็นบำเหน็จด้วย

รับราชการทหารหน้า

ถึงปีมะโรง พ. ศ. ๒๔๒๓ โปรด ฯ ให้เจ้าหมื่นไวยวรนาถ เป็นกงษีศิลา แต่ไม่รับค่าสืบลด ขอพระราชทานแต่เงินเดือนในหน้าที่ทหารตามเดิม แล้วโปรด ฯ ให้พระยานรรัตนราชมานิต (โต) เป็นผู้บังคับการที่ ๑ เจ้าหมื่นไวย ฯ เป็นผู้บังคับการที่ ๒ ไปช่วยกันจัดการกรมทหารหน้า การที่จัดนั้นได้สั่งให้สำรวจเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์และเครื่องครุภัณฑ์ต่าง ๆ ให้รู้ว่ามีอยู่มากน้อยเท่าใดและทำบัญชีไว้ให้เรียบร้อย แล้วชำระสะสางคัดเลือกพวกนายทหารในกรมทหารนี้ให้อยู่รับราชการแต่ผู้ที่สมควร ทั้งจัดทำกฎข้อบังคับของกรมทหารชั้นใหม่ กับขอพระบรมราชานุญาตซ่อมแซมโรงทหารทุก ๆ โรง จัดการโรงครัวไว้เลี้ยงทหารด้วย

เกลี้ยกล่อมทหารสมัคร

เจ้าหมื่นไวยวรนาถผู้บังคับการที่ ๒ สำนวณจำนวนพลทหาร
หน้า ทราบว่ามีอยู่ประมาณ ๓๐๐ เศษไม่พอใช้ราชการ ทั้งความ
เป็นอยู่ของทหารก็ไม่เรียบร้อย เครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ก็ขาดตก
บกพร่อง จึงกราบบังคมทูลรายงาน โปรดฯ ให้กรมเสัสดีเร่งเรียก
ลูกหมู่แขนขาวเข้ามารับราชการก็ได้ผลน้อยนัก จึงจัดคนออกเที่ยว
สืบสวนเกลี้ยกล่อมพลเมืองที่เป็นคนแขนขาวก็ยินดีจะยอมสมัคร
เป็นทหารหน้า และทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้นำประกาศไปแจก
ทั่วทุกจังหวัด และชี้แจงแก่ประชาชนให้เข้าใจตามประกาศนั้น
ด้วย มีชาก็มีคนแขนขาวเข้ามาสมัครเป็นทหารกว่า ๕,๐๐๐ คน
โรงทหารเก่าไม่พอจะอาศัย จึงโปรดฯ ให้ผู้บังคับการที่ ๒ สร้าง
ที่พักทหารขึ้นใหม่ที่สระประทุมวัน เมื่อจัดการสร้างโรงทหาร
นั้นแล้ว ได้ให้ปลูกต้นประดู่ไว้สองฟากถนนสระประทุมด้วย
ยังมีอยู่จนทุกวันนี้

จัดเครื่องแบบทหารหน้า

เครื่องแต่งตัวทหารหน้านั้น แต่เดิมเป็นสักหลาดสีดำ สำ
รับ ๑ ราคาอยู่ในราว ๓๒ บาท ผู้บังคับการที่ ๒ คิดให้เป็นผ้าลาย
สองราคาสำหรับหนึ่ง ๕ บาท เครื่องแต่งกายพลทหารตามแบบ
ใหม่นั้นใช้กางเกงผ้าลายสองเขี้ยวคราม เสื้อตัดด้วยผ้าลายสอง
สีขาว มีเครื่องหมายทหารเป็นยันต์ที่ข้อมือ กางเกงตัดอย่างแบบ
ทหารเรือ คือปลายขากว้าง ส่วนพวกนายทหารนั้นใช้กางเกงขาว

เสื่อขาว เมื่อแต่งเต็มยศกางเกงสักหลาดสีดำแถบทอง ไข
 ปลอกหมายยศสวมที่ข้อมือและคอกับบาตามชั้นยศ

และโปรดให้วางระเบียบอัตราเงินเดือน และเบียดเบียน นาย
 ทหารและพลทหารหน้า จัดตั้งทำเนียบยศและตำแหน่งหน้าที่ด้วย

สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์

กราบบังคมทูลขอจัดลูกหมู่หัวเมืองบักย์ใต้เป็นทหารเรือ

ระวางเมื่อกรมทหารหน้ารับทหารสมัครนั้น สมเด็จพระเจ้าพระ
 ยา ฯ ไปตรวจราชการอยู่หัว เมืองฝ้าย ตะวันตกไม่ทราบวาทากรุง
 เทพ ฯ เรียกทหารสมัคร และคนแขนขาจังหวดราชบุรี เพ็ชรบุรี
 เข้ามาสมัครเป็นทหารบกมาก สั่งให้สำรวจชายฉกรรจ์ลูกหมู่แขน
 ขาวในหัวเมืองนั้น ฯ จะส่งเข้ามาเป็นทหารเรือ จึงกราบทูล ฯ ขอ
 เข้ามา ทรงปรึกษาความข้อนี้กับเจ้าหมื่นไวย ฯ กราบบังคมทูล
 ว่าควรพระราชทานให้ท่านจัดตามประสงค์ เมื่อสมเด็จพระเจ้าพระ
 ยา ฯ กลับเข้ามาได้กราบบังคมทูลว่า เลขเมืองราชบุรี เพ็ชรบุรี
 เข้ามาสมัครเป็นทหารบกมาก ไม่มีคนที่จะรักษาพระราชวังเขา
 มไหศวรรย์ ขอรับพระราชทานให้มีเลขคงเมืองอยู่ตามเดิม จึง
 โปรด ฯ ให้ผู้บังคับการที่ ๒ ผ่อนผันส่งพ่อหมู่เด็กชาคนให้ สมเด็จพระ
 เจ้าพระยา ฯ จึงขอให้พระอมรวดีไสย (โต บุนนาค) เป็นแม่กอง
 สักเลขลูกหมู่ที่สมสัแล้วขันทะเบียนรับราชการต่อไป

แต่งตั้งพระที่นั่งและจัดการเสด็จพิพิธภัณฑ

เมื่อกรุงเทพมหานครตั้งมาครบรอบ ๑๐๐ ปี ณท้องสนามหลวง

เมื่อกำหนดการสมโภชกรุงเทพมหานครครบรอบ ๑๐๐ ปีนั้น
พระที่นั่งจักรีฯ ยังทำไม่แล้วเสร็จ ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้เจ้า
หมื่นไวยวรนาถทำต่อไปให้ทันงานสมโภช เจ้าหมื่นไวยฯ จึง
ให้ทำแผนที่พระที่นั่งทุก ๆ ห้อง และกำหนดเครื่องที่จะใช้ตบ
แต่งพระที่นั่งนั้นแล้ว ส่งออกไปให้พระยาสยามธุระพาหนะ
กงสุลสยามที่ลอนดอน เรียกช่างต่าง ๆ มารับเหมาทำเครื่องตบ
แต่งพระที่นั่งซึ่งกะมาทุก ๆ อย่าง เมื่อช่างทำเสร็จแล้ว กงสุล
สยามจึงส่งของนั้นเข้ามา เจ้าหมื่นไวยก็ตบแต่งพระที่นั่งจักรีฯ
สำเร็จทันพระราชประสงค์ ระวังที่จัดพระที่นั่งจักรีฯ อยู่ชั้น
โปรดฯ ให้เป็นผู้ตบแต่งพระตำหนัก และเก็บรักษาเครื่องแต่ง
พระองค์ และพระราชทรัพย์ของสมเด็จพระนางเจ้าทั้ง ๒ พระองค์
และตบแต่งพระตำหนักทุกกระหม่อมแก้ว (กรมพระยาสุดา-
รัตน์ฯ) ด้วย ได้พระราชทานสิ่งของเป็นที่ระลึกในการตบแต่ง
พระที่นั่งนั้นหลายสิ่ง แล้วโปรดฯ ให้เป็นผู้บังคับการทหารหน้า
แต่ผู้เดียว และเป็นผู้เบิกจ่ายเงินในการปฏิสังขรณ์วัดพระศรี
รัตนศาสดาราม เมื่อปีมะเมีย พ. ศ. ๒๔๒๕ ด้วย

ให้กองทหารนคราภิบาล มีตุลาการชำระคดีชั้นต้น

และถวายพระพิพัฒน์สัตยาเป็นส่วนพิเศษ

อนึ่ง โปรดให้เจ้าหมื่นไวยฯ จัดการซ่อมแซมบ่อนรอบพระ

นคร ให้กองทหารนคราภิบาลพักอาศัย เพื่อสะดวกแก่การออก
เที่ยวลาดตระเวนรักษาท้องที่ จึงจัดตั้งศาลโปริสภาสำหรับใต้สวน
มุลคตชั้นต้นขึ้นที่โรงพิมพ์ของหม่อมเจ้าโสภณ อยู่ในระวางที่
ซึ่งตั้งเป็นศาลว่าการนครบาล (กระทรวงมหาดไทย) บัดนี้ ขอ
พระยามหานิเวศน์ (กระจาง บุรณศิริ) เมื่อยังเป็นหลวงฤทธิ
นายเวรมาเป็นอธิบดี ขอขุนศรีอาญาคดีมาเป็นผู้ช่วย

เมื่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชพระชนม์มุได้ประมาณ ๒-๓
พรรษา เวลานั้นยังมีข้ออุปสรรคขัดขวางอีกหลายอย่าง ทรงว่าเหว
ด้วยราชการในอนาคต เจ้านายและข้าราชการซึ่งไว้วางพระราช
หฤทัยทำหนังสือปฏิญาณถวายพระพิพัฒน์สัตยาเป็นส่วนพิเศษ ที่
วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อวันอังคาร เดือน ๘ แรม ๘ ค่ำ ปี
มะเส็ง พ. ศ. ๒๔๒๔ เจ้าหมื่นไวยฯ ก็ได้มีส่วนลงชื่อในหนังสือ
ฉบับที่ทูลเกล้าฯ ถวายนั้นด้วย

ความเห็นเรื่องให้ทหารขึ้นไปรักษาการบนบรมบรรพต

เนื่องในการรักษาพระนครให้มั่นคง เจ้าหมื่นไวยฯ กราบ
บังคมทูลความเห็นเป็น ๒ ข้อ คือ:—

๑. จะสร้างบ้อมเหล็ก เอาปืนใหญ่อย่างหนักขึ้นไว้บน
บรมบรรพต

๒. ถ้าจะไม่โปรดฯ ให้สร้างบ้อม ก็ขอทำแต่เพียงพลรอบ
องค์พระเจดีย์ มีเสาธงและเครื่องโทรศัพท์เป็นอาณัติสัญญาณด้วย

ทรงเห็นชอบตามความข้อ ๒ จึงสร้างเพลิงพลขึ้นรอบองค์
พระเจดีย์บรมบรรพต จัดทหารรักษาการ ๔ โหล ถ้ามีเหตุเกิด
ขึ้นให้บอกไปที่กรมทหารหน้า.

จัดตั้งโรงเรียนนายร้อยและแต่งพระราชอุทยานสราญรมย์
เป็นผู้มีหน้าที่ในการแสดงพิพิธภัณฑ์ในงานฉลอง ๑๐๐ ปี

เจ้าหมื่นไวย ฯ กราบทูลขอมหาดเล็กวิเศษมาเป็นนักเรียน
นายร้อย มีนักเรียนประมาณ ๔๐ เศษ และทูลขอวังสราญรมย์
เป็นโรงเรียนด้วย ก็โปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาต เมื่อ
จัดตั้งโรงเรียนนั้น เป็รับบุตรหลานนายทหารและข้าราชการ
พลเรือนให้เรียน มีนักเรียนประมาณ ๑๐๐ เศษ

ระวางเมื่อจัดตั้งโรงเรียนนายร้อยขึ้นที่วังสราญรมย์ โปรด ฯ
ให้เจ้าหมื่นไวย ฯ จัดการตบแต่งวังนั้น กราบบังคับทูลขอให้
นายอาลบาร์สเตอร์ เป็นเจ้าพนักงานดูแลปลูกต้นไม้ และตบ
แต่งวังสราญรมย์ด้วย

ส่วนการแสดงพิพิธภัณฑ์สำหรับชาติคราวนี้ จัดตั้งที่ท้อง
สนามหลวง มีกรรมการจัดการ ๕ นาย โปรด ฯ ให้เจ้าหมื่นไวย
เป็นกรรมการด้วยผู้ ๑ และมีหน้าที่ตบแต่งประดับประดาสถานที่
ทั้งรักษาเหตุการณ์ต่างๆ ในงานนั้น นอกจากตำแหน่งราชการที่มี
ประจำอยู่หลายหน้าที่แล้ว ยังโปรด ฯ ให้เป็นผู้บังคับการทหาร
ดับเพลิงแทนพระยานรรัตน์ ฯ รักษาการในงานนี้อีกด้วย

ตั้งกรมเด็กชา

เจ้าหมื่นไวย ฯ มีหน้าที่ทำราชการหลายอย่างนัก จึงขอพระราชทานตั้งกรมเด็กชาขึ้น ก็โปรด ฯ ให้เก็บพวกลูกหมูลาว สี่ไม้ที่เป็นพวกเด็กชาประจำพระราชวังเพ็ชรบุรี ๑ ลูกหมู่พวกชาวที่ ๑ กับลูกหมู่พวกมหาเด็กและทหารหน้าทุก ๆ กรม ที่มีอายุตั้งแต่ ๑๔ ถึง ๑๖ ปีเข้ามารับราชการเป็นพวกเด็กชา มีเครื่องแบบสำหรับแต่งกาย คือเสื้อตัดอย่างเสื้อของพวกลาวโซ่ง มีผ้าโพกศีรษะเป็นเกลียว ใช้รัดปะคคคาดเอว มีหน้าที่ยืนยามรักษาพระทวารพระที่นั่งจักรีเวลามิงาน และรักษาความสะอาดบนพระที่นั่งทุกองค์ กับสำหรับใช้งานโยธาในพระราชวังทุกอย่างด้วย

ซ่อมถนนหลวงและใช้รถจักรบดถนนเป็นครั้งแรก

การทำถนนหลวงแต่ก่อน ทำด้วยอิฐหักกากปูน เจ้าหมื่นไวย ฯ เห็นว่า ต่อไปถ้ามีขบวนรถไปมามากขึ้นจะไม่ทนทาน จึงสั่งรถบดถนนเข้ามาพร้อมทั้งเครื่องย่อยหินสำหรับโรย และมีตะแกรงร่อนหินที่ย่อยแล้วแบ่งออกได้เป็นก้อนเล็กก้อนใหญ่ เจ้าหมื่นไวย ฯ ได้ทดลองซ่อมถนนด้วยรถจักรดังกล่าวนี้ ถวายทอดพระเนตรในขณะ เมื่อกำลังเปิด แสดงพิพิธภัณฑ์ สำหรับชาติอยู่นั้น ก็ได้ผลดีเป็นที่พอพระราชหฤทัย

ขอม้สำหรับทหาร และต้องอับตีเหตุตกม้

เจ้าหมื่นไวย ฯ เห็นว่าม้ที่จะใช้ราชการในกรมทหารหน้าม้
ไม่พอ จึงขออนุญาตให้นายหลุยเดี่ยวโนแวนซ์ ซึ่งโปรด ฯ ให้
มารับราชการอยู่ในกรมทหารหน้านั้น ไปขอม้ยังเกาะอัสเตรเลีย
ได้ม้เข้ามาทางที่ใดเคยฝึกหัดแล้วและยังไม่เคยก็มี ได้ส่งครูฝึก
หัดม้เข้ามาจากต่างประเทศพร้อมกับม้ด้วย ภายหลังนายหลุย
เดี่ยวโนแวนซ์ ได้รับยศเป็นกัปตัน.

ครั้นวัน ๔ ๕ ๒ ค่ำปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๒๕ เวลาเช้ากัปตัน
หลุย เดี่ยวโนแวนซ์ นำลูกม้เทศ ซึ่งได้ฝึกหัด พอจะ ข้ได้ แล้วมา
ให้เจ้าหมื่นไวยลองข้ ก็ได้ข้ไปตรวจการฝึกซ้อมทหาร ม้ก็พา
ห่อวิ่งไปไม่หยุด ถึงหน้าโรงเอ็กสซิบิชันจึงรั้งบังเหียนไว้โดยแรง
ทันใดนั้นม้ก็สับตหน้ายื่นคอ เจ้าหมื่นไวยยังตั้งตัวไม่ทันก็คะม้
ไปข้างหน้า แต่กอดคอไว้ทัน ส่วนเท่านั้นไปบัดเท้าม้เข้า จึงเลย
ล้มทั้งม้และคน ขาหลังม้ฉีกทั้งสองข้าง ส่วนคนสลบไม่ได้
สติมีบาดแผลที่สำคัญหลายแห่ง หมอเทียนฮือเป็นผู้พยาบาล
เสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมอาการป่วยถึงบ้าน และมีเจ้านายข้าราชการ
ไปเยี่ยมเป็นอันมาก เมื่อหายป่วยแล้วประสาทมุกเสียดม
อะไรไม่รู้จกกลืน.

UDC 28/09/2563
จัดตั้งโรงเรียนหลวงที่พระราชวังสวนอนันต์

เมื่อโรงเรียนมหาดเล็ก ซึ่งโปรด ฯ ให้ตั้งขึ้นสำหรับเจ้านาย

และบุตรหลานข้าราชการเล่าเรียนภาษาอังกฤษนั้นจัดการยังไม่มั่นคง
 และเป็นระเบียบเรียบร้อยดังที่ควร ทรงพระราชดำริเห็นว่าควรจัด
 ตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษขึ้นให้เป็นหลักฐาน จึงโปรดฯ พระราช
 ทานพระราชวังสวนอนันต์ให้เป็นโรงเรียน จ้างหมอแมคฟาแลนด์
 เป็นครูสอนภาษาอังกฤษ มีกรรมการจัดการเพื่อจะให้การเรียบ
 ร้อยตลอดไป แต่ต่อมาการงานก็ทรุดโทรมลงที่สุดจนเงินเดือน
 และเบี้ยเลี้ยงของครูและนักเรียนก็ไม่มีใครจะได้เบิกมาจ่ายให้ จึง
 โปรดฯ ให้กรรมการรับจัดการให้สำเร็จปรึษาการยังไม่ตกลงกัน
 เจ้าหมื่นไวยเห็นจะเสียราชการ จึงขอรับจัดการแต่ผู้เดียว กรรมการ
 ก็เห็นชอบตามความคิดเจ้าหมื่นไวย การที่จัดนั้นคือให้เบิก
 เงินค่าใช้จ่ายของนักเรียนและครู เปลี่ยนแปลงระเบียบการเลี้ยง
 ให้หมอแมคฟาแลนด์จัดหาสารวัตรตรวจการและรับผิดชอบในการ
 ที่จะรักษาเด็กด้วย ให้เรียกบัญชีเงินทำงานที่พระอินทรเทพ ตั้ง
 บัญชีเบิกขอทำโรงหัดกายกรรม เมื่อจัดการและทำสถานที่สำหรับ
 โรงเรียนเรียบร้อยแล้ว ต่อมากรมหมื่นดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระ
 กรมพระยาดำรงฯ) ทรงเป็นผู้จัดการกรมศึกษาธิการ จึงมอบ
 หน้าที่การรับผิดชอบเรื่องโรงเรียนนั้นถวายให้ทรงจัดการต่อไป

ไปปราบผู้ร้ายเมืองสุพรรณบุรี

28/09/2563

เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๒๕ เมืองสุพรรณบุรีมีบอกเข้ามาว่า
 เกิดโจรผู้ร้ายกำเริบปล้นสดมภ์ และเกิดเหตุอุกฉกรรจ์ฆ่ากันตาย

ต้องให้เป็นความสัตย์ความจริงทั้งใจทั้งกายและจำเลย ถ้าจับได้ว่าเป็นความเท็จจะต้องได้รับโทษโบย ๓๐ ที แล้วเปิดตัวคู่พิพาทในคดีเรื่อง ๑ มาชำระเป็นตัวอย่าง ก็จับได้ว่าเป็นความเท็จสั่งให้โบย ๓๐ ที แล้วงดการพิจารณาไว้ ๒ วัน หวังว่าจะให้กิตติศัพท์เล่าลือไปถึงคู่ความทั้งหลาย เมื่อได้จัดการชำระผู้ร้ายตามวิธีสำเร็จได้ง่ายขึ้น วันหนึ่งชำระเสร็จไปราว ๓๐ เรื่องทุกๆ วัน จำนวนผู้ร้ายที่จับมาได้คราวนี้ประมาณ ๓๐๐ เศษ ผู้ที่มีความผิดเล็กน้อยสั่งให้ภาคทัณฑ์ปล่อยไปประมาณ ๒๐๐ เศษ ที่เป็นหัวหน้าผู้ร้ายตัวสำคัญและนักเลงโตซึ่งก่อให้เกิดเหตุอุกฉกรรจ์เหลืออยู่ ๑๓๐ เศษ จะได้คุมตัวลงมากรุงเทพฯ ด้วย ครั้นเสร็จราชการแล้วก็รีบกลับเข้ามาเฝ้าถวายรายงานตามที่ได้จัดทำไปให้ทรงทราบทุกประการ

อยู่มาได้รับโบบอกหัวเมืองต่างๆ รวม ๕ เมือง ว่าโจรผู้ร้ายสงบเงียบแล้ว และได้ทรงทราบจากผู้ที่ไม่ชอบอธยาสัยกับเจ้าหมื่นไวย ๗ มาชมเชยว่าได้อยู่ จึงโปรดพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือกชั้นที่ ๓ เป็นบำเหน็จความชอบ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕

เมื่อผู้ร้ายสงบแล้ว โปรด ๗ ให้พระยาสุนทรสงครามออกไปว่าราชการเมืองสุพรรณ และทรงมอบเมืองสุพรรณให้อยู่ในความคุ้มครองของเจ้าหมื่นไวย ๗ ต่อมากรมการและนายอากรค่าน้ำเมืองสุพรรณ เทียวชุกกรรโชกเอาเงินแก่ราษฎรได้ความเดือดร้อน ร้องทุกข์ต่อเจ้าหมื่นไวย ๗ ในเวลาที่ออกไปเยี่ยมพี่ชายที่

เมืองสุพรรณ ได้สวนได้ความจริง สั่งให้โยยกรมการและนาย
 อากรค่าน้ำ ๓๐ ที่ สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระบารามฯ ทูลฟ้องเจ้า
 หมื่นไวยฯ ว่าทำการอุกอาจ แต่เมื่อได้ทรงทราบความจริงตาม
 รายงานของเจ้าหมื่นไวยฯ แล้วก็หายกริ้ว

เกิดอหิวาตกโรคทหารสมัครแตกหนี

และสกัดราชกรีฑาเขนทหารหน้า

เมื่อเสร็จการฉลองพระนคร และการพระศพสมเด็จพระ
 นางเจ้าสุนันทาฯ กับสมเด็จพระเจ้าฟ้าภรรณาภรณ์ฯ แล้วเรียกทหาร
 ระดมเข้ามาจากเมืองราชบุรี เพ็ชรบุรีอีก ๕,๐๐๐ คน ไม่มีที่พอจะ
 ให้อาศัย จึงโปรดฯ ให้ทำที่พักทหารชนใหม่ชั่วคราว และแบ่ง
 ไปไว้ในวังสวนกุหลาบ ๑,๐๐๐ คน เจ้าหมื่นไวยฯ ไปเยี่ยมทหาร
 นอนอยู่ด้วยคืน ๑ ทหารเป็นอหิวาตกโรคแต่ได้รักษาหาย อยู่มาไม่
 ถึง ๑๐ วัน ทหารที่พักในวังสวนกุหลาบก็เกิดเป็นอหิวาตกโรคลุกล
 ามไปตามกองทหารหน้าและพวกพลเรือนตายลงหลายร้อยคน ที่
 เหลือกก็ตื่นตกใจพากันหลบหนีไปหลายพันคน จึงโปรดฯ ให้คุม
 ทหารพวกที่เหลือนั้นย้ายไปพักอยู่ที่บ่อมณีเสื่อสมุทร จังหวัด
 สมุทรปราการ ทรงหารือเจ้าหมื่นไวยฯ ว่าทำไฉนจึงจะได้ทหาร
 ที่หลบหนีไปกลับคืนมา เจ้าหมื่นไวยฯ ทูลรับจะออกไปจัดการ
 ให้ทหารกลับคืนเข้ามารับราชการให้จงได้ แต่ไม่โปรดให้ออกไป
 โปรดฯ ให้หมื่นศรีสรรักษ์ (ม.ร.ว.เล็ก ศิริวงศ์) กับนายจ่ายวด

เป็นข้าหลวงออกไปติดตามทหารที่เมืองราชบุรี เพ็ชรบุรี แทน ข้า
หลวง ๒ นาย หนีบออกไปกวาดต้อนทหารสมัคร เข้ามารับ ราชการ
แต่ได้รับความลำบาก ด้วยทหารสมัครที่หนีไม่มี เครื่องหมายในตัว
แต่อย่างใด นอกจากทราบตำหนิรูปพรรณในทะเบียนเก่าเท่านั้น
ต้องใช้วิธีเรียกตัวหัวหน้า ผู้นำทหาร เข้ามารับสมัครให้ ส่งตัว ทหารให้
แก่ข้าหลวงอีกชั้นหนึ่ง จึงเกิดหนักใจขึ้นแก่ผู้บังคับการทหาร
หน้า ด้วยประกาศพระบรมราชโองการรับทหารสมัครเดิมมีอยู่
แล้วว่า จะไม่สักท้องแขนและหน้าแขนตามหมวดหมู่เดิม ผู้บง
คัการทหารหน้าเห็นว่า ถ้ามีเครื่องหมายตามตัวดังเลขที่มีมาแต่
ก่อนแล้ว หนีไปอยู่ที่ใดก็จะติดตามได้ง่าย จึงหารือเห็นพร้อม
กันว่า ควรให้นายทหารผู้ใหญ่ทำเครื่องหมายเพื่อให้รู้ว่าเป็นพวก
เดียวกันเป็นตัวอย่างเช่นก่อน เจ้าหมื่นไวยฯ จึงให้ทำตราจักร
กว้าง ๑ นิ้ว กลางมีทว่างไว้สำหรับจะได้ลงเมืองของทหาร หมายถึง
อักษรตั้งแต่ ก. (ก. หมายถึงกรุงเทพฯ) เป็นต้นไป เมื่อทำตรา
จักรเสร็จแล้วให้ช่างสักลงบนแขนขวา เจ้าหมื่นไวยฯ เป็นคนแรก
และให้ประกาศแก่นายและพลทหารว่า การที่สักเครื่องหมายลง
บนแขนเช่นนี้ หมายความว่า เป็นพวกเดียวกัน ถ้าผู้ใดอยากสัก
ให้รู้ว่าเป็นพวกเดียวกันก็จะสักให้ ในไม่ช้าก็มีนายและพลทหาร
ทุกกรมกองมาขอสัก แต่นั้นมาการหนีหายก็น้อยลง ต่อมาเมื่อ
ตั้งกรมยุทธนาชนแล้ว จึงได้ให้สักตราจักรใหญ่ที่แขน มีตัวเลข
ตามลำดับหมวด และมีอักษรเครื่องหมายให้รู้ว่าเป็นทหารบกด้วย

อนึ่งเจ้าหมื่นไวย ฯ ได้คิดตั้งโรงพยาบาลขึ้นรักษาทหารใน
คราวที่ป่วยเป็นอหิวาตกโรคหลายแห่ง ได้รับพระราชทานเหรียญ
เงินเป็นที่ระลึกในการนั้นด้วย

สร้างโรงทหารหน้า (กระจ่างกลาโหม)

เมื่อทหารสมัครกลับเข้ามาจำนวนมาก ไม่มีที่จะให้อาศัย
รวมกันเป็นระเบียบเรียบร้อยได้ เจ้าหมื่นไวย ฯ จึงเที่ยวสำรวจ
หาที่จะสร้างโรงทหาร เห็นที่ฉางหลวงเก่าและที่วังเจ้านายชงทรุด
โทรมมีบริเวณกว้างใหญ่ เหมาะสำหรับที่จะตั้งเป็นโรงทหารหน้า
ได้ จึงกะสะเกตซ์และถ่ายรูปที่นั้นแล้วให้นายกราชทำแปลนตึก
เป็น ๒ ชั้น แปลน ๑ เป็นตึก ๒ ชั้น อีกแปลน ๑ เป็นตึก ๓
ชั้น และให้กะงบประมาณการก่อสร้างด้วย เจ้าหมื่นไวย ฯ นำ
แปลนตึก ๒ ชั้น กับรูปถ่ายพร้อมทั้งรายการก่อสร้างประมาณสี่
แสนบาท ขนทุลเกล้า ฯ ถวาย กราบบังคมทูลความจำเป็นทุก ๆ
อย่าง ทรงรับว่าจะปรึกษาคำคิดนั้นต่อกรมสมเด็จพระเจ้าก่อน
ต่อมาเจ้าหมื่นไวย ฯ นำแปลนตึก ๓ ชั้นเข้าไปถวายอีก กราบทูล
ว่าจะหาที่ในพระนครกว้างใหญ่เท่าที่กะมานยาก ต่อไปที่ดินจะมี
ราคาสูงชัน จึงให้ช่างเขียนแปลนเป็นแบบตึก ๓ ชั้นหวังจะบรรจุ
ทหารให้มากตั้งเป็นกองพลน้อย ๆ อยู่ในที่แห่งเดียวกันได้ เงินที่
จะเพิ่มขึ้นก็ไม่มากเท่าใด เห็นว่าทำเป็นตึกสามชั้นเสียทีเดียวดี
กว่า ก็ทรงเห็นชอบด้วย ตกลงทำตามความคิดนั้น

ที่ซึ่งสร้างเป็นโรงทหารนั้น กว้าง ๓ เส้น ๑๐ วา ยาว ๕ เส้น (มีรายการส่วนต่าง ๆ ของตัวตึกโดยพิสดารแจ้งอยู่ในหนังสือเล่มใหญ่ที่ได้ขอยืมมานี้พร้อมด้วยแบบแปลนแล้ว) เมื่อโรงทหารหน้านี้ยังสร้างไม่แล้ว ทว่าการกรมทหารหน้าเดิมตั้งอยู่ที่หอบิลเลียด ถนนวังสราญรมย์ โรงครัวเลี้ยงทหารอยู่ที่ริมถนนเฟื่องนคร เมื่อกรมทหารหน้าย้ายมาอยู่ที่ซึ่งสร้างขึ้นใหม่นั้นแล้ว ก็ยังใช้โรงครัวเก่าเลี้ยงทหารอยู่ เห็นว่าทหารเดินไปรับประทานอาหารไกลนัก จะตัดทางให้สั้นลง จึงให้ทำสะพานหกข้ามมาจากกรมยุทธนาธิการ จนถึงโรงครัว สะพานนี้ใช้ในเวลาเจ้าหมื่นไวยฯ เป็นผู้บังคับการทหารหน้าเท่านั้น

เจ้าสมักรเป็นองย์

พวกจีนทั้งในกรุงและหัวเมืองเกิดเป็นองย์กำเรบขึ้น ทรงปรึกษาการที่จะปราบองย์กับเจ้าหมื่นไวยฯ จึงกราบทูลว่า เมื่อไฟป่าลุกก็ต้อจุดไฟป่ารับ ก็อจะขอเข้าเป็นองย์ เพราะองย์ที่เกิดขึ้นเวลานั้นมีเป็น ๒ พวกๆ หนึ่งอยู่ตลาดพลู เป็นจีนไหหลำมีประมาณเจ็ดพันเศษ อีกพวกหนึ่งตั้งอยู่ที่แม่น้ำราชบุรีและนครชัยศรี เป็นจีนแต้จิ๋วและฮกเกี้ยนโดยมาก ถ้ารับเอาพวกองย์ตลาดพลูเข้ามาอยู่ในความคุ้มครองของเจ้าหมื่นไวยฯ แล้ว พวกอื่น ๆ ก็หาอาจจะกำเรบขึ้นได้ไม่ ก็โปรดฯ อนุญาตให้จัดการตามความคิดนั้น

เจ้าหมื่นไวยฯ จึงนัดกับหัวหน้าองย์ว่าจะขอเข้าไปตรวจดู

การที่จัดทำกันที่กงษนั้นเป็นอย่างไร เมื่อตกลงกันแล้ว เวลายาม
 หนึ่ง เจ้าหมื่นไวย ๆ กับหลวงทวยหาญ (กิม) จำวัด (สุข
 ชูโต) ลงเรือไปถึงคลองภาษีเจริญ ขันเคียบกต้อไปถึงศาลเจ้าที่
 เรียกว่ากงษ พบคนที่มาทำพิธีเข้าเป็นอภัยด้วยประมาณ ๒๐๐ เศษ
 จึงให้หัวหน้าอภัยประกาศให้ทราบว่าได้เชิญเจ้าหมื่นไวย ๆ กับ
 หลวงทวยหาญ และจำวัดมาเพื่อจะยกขันให้เป็นนายปกครองต่อ
 ไป ให้เจ้าหมื่นไวย ๆ เป็นหัวหน้าที่ ๑ หลวงทวยหาญที่ ๒
 จำวัดที่ ๓ แล้วพวกอภัยก็พร้อมกันเลี้ยงโต๊ะกระทำสัตย์สาบาน
 ว่าจะนับถือคนทั้ง ๓ นั้นเป็นนายปกครองต่อไป จึงหัวหน้าได้
 มอบตราอาญาสิทธิ์กับธงหัวหน้าพร้อมด้วย บัญชีนามอภัย ทั้งหมด
 ให้ และบอกอาณัติสัญญาให้ทราบไว้ด้วย เมื่อเสร็จพิธีแล้วเจ้า
 หมื่นไวย ๆ ก็นำตราและธงทั้งบัญชีอภัยมาทูลเกล้า ๆ ถวาย แต่
 นั้นมาอภัยทุกพวกทุกเหล่า ก็สงบลง ต่อมาเจ้าหมื่นไวย ๆ ก็
 เปลือง ภาระอันหนัก เรื่องอภัย ถวาย กรมหมื่นภูธรเสศ ๆ เสนาบดี
 นครบาลจัดการต่อไป

ถูกหาว่าเป็นกบฏ

เมื่อคิดจัดการรับทหารสมัคร และจัดตั้งโรงเรียนสอน
 หนังสือไทยและยุทธวิธีขึ้นที่วังสราญรมย์นั้น มีนายทหารอิตา
 เลียนเข้ามาสมัครทำงาน ๒ คน คือ นาย ยี. อี. เยร์นี (พระสาร
 ศาสน์พลขันธ์) คน ๑ กับนาย โยเซฟฟารันโต คน ๑ เจ้าหมื่น
 ไวย ๆ รับไว้ นายเยร์นีนั้นให้เป็นครูสอนยุทธวิธีการทหารที่โรง

เรียนนายร้อย ตั้งใจสอนให้ตามความรู้ของตนทุกอย่าง และที่
โรงเรียนนั้นได้จัดหาตัวอย่างของต่าง ๆ ในวิชาทหารไว้ให้ดู เพื่อ
ประกอบการเรียนด้วย นายเยรินี่ ขออนุญาตจะทำดินไคนาไมต์
ขึ้นให้นักเรียนทราบวิธีใช้ เจ้าหมื่นไวย ๆ จึงขอพระบรมราชา
นุญาตก็โปรด ๆ ให้จัดทำได้ นายเยรินี่ ได้จัดทำดินไคนาไมต์อยู่
หลายปีไม่สำเร็จ

ต่อมานายฟาร์นโดบ้วย ขออนุญาตให้ไป รักษาตัว ที่สิงคโปร์
นายเยรินี่ ขอลาไปเป็นเพื่อนด้วย เมื่อเคิรทางกลับเข้ามาได้นำ
ดินไคนาไมต์เข้ามาด้วยหนัก ๕๐ ปอนด์ พนักงานศุลกากรยึดไว้
ผู้บังคับการทหารหนักเล่าความจริงให้ฟัง และกราบบังคมทูลให้
ทรงทราบด้วย นายเยรินี่รู้ว่าตัวผิดก็ลาออกจากหน้าที่ครูไปทำ
เหมืองแร่และช่วยหมอสमितแต่งหนังสือพิมพ์ ได้ลงพิมพ์พูด
เหน็บแนมก้าวร้าวในทางอักษรศาสตร์ ต่อมาได้กลับเข้ารับราช
การเป็นล่ามอยู่ในกระทรวงมหาดไทยอีก

การที่นายเยรินี่หาดินไคนาไมต์กลับมาจากสิงคโปร์นั้น เป็น
เหตุให้มีผู้ทำให้เกิดเลื่องลือไปว่า เจ้าหมื่นไวย ๆ จะคิดกบฏ
ครั้นเมื่อเดือน ๓ ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๒๖ เสด็จพระราชดำเนินขึ้น
ไปนมัสการพระพุทธบาท โปรดเกล้า ๆ ให้เจ้าหมื่นไวย ๆ อยู่
รักษาการในกรุงเทพฯ ให้จัดกองทหารหน้า ให้เจ้าหมื่นศรีสร
รักษ์กับจ่ายวดเป็นผู้คุมไปในกระบวนพระราชดำเนิน ระยะเวลาที่
ประทับอยู่ที่พระพุทธบาทนั้น มีผู้ร้ายขึ้นไปบนยอดเขา เอาก้อน

หินขว้างลงมาในค่ายหลวง ทหารขึ้นไปจับก็เกิดต่อสู้กันขึ้น เจ้า
หมื่นศรี ฯ สั่งให้ยิงผู้ร้ายตาย ถูกปืนถูกหน้าผากระเด็นลงมา
ตกในค่ายหลวง ก็เกิดโกลาหลกันว่าทหารหน้าจะกบฏตามข่าวลือ
จึงทรงตั้งสมเด็จพระบวรราช ฯ เป็นตุลาการพิจารณาคดีนั้น
แล้วเสด็จกลับมาประทับอยู่บางปะอิน ตุลาการได้ชำระตัดสินลง
โทษนายทหารที่สั่งให้ยิงและพลทหารผู้ยิงด้วย

ในเรื่องที่ถูกหาว่ากบฏนั้นในที่สุด เจ้าหมื่นไวย ฯ ได้รับ
พระราชทานพระราชหัตถ์เลขาว่า “ที่พระนายไวยพูดมานั้นเพราะ
กลัวตาย คงแน่ใจว่าเราเชื่อว่าตัวเป็นกบฏ แต่เรามีได้นักเลย
คนทั้งหลายไม่รู้ความจริงว่าผูกพันกันอยู่ ตามข่าวลือกันนั้นเป็น
ด้วยความอิจฉาพยาบาทอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งพระนายไวยจะ
พูดการอันใดหาพูดให้คนอื่นเห็นว่าเป็นคำกลางไม่ โดยถือว่า
เพราะจำเป็นต้องช่วยกัน จึงเป็นพะยานให้เขายกมาพูดได้ แต่จะ
หาเหตุไปเปล่า ๆ ก็จัด ถ้าจะว่าในเหตุที่เกิดขึ้นทั้งเรื่องดินไคนา
ไมต์และเรื่องนี้ ต้องเห็นว่าความผิดมีอยู่ในการนั้น แต่มีได้
เป็นความผิดของพระนายไวย จะเสียก็เสียเพราะเป็นผู้บังคับการ
สั่งการไม่รอบคอบ”

“การเรื่องดินไคนาไมต์ อ้ายเขรินนี่ไม่บอกให้รู้ว่าจะเอาเจ้า
มา อ้ายเขรินเป็นผู้ผิด ที่เขาเกล้งให้เป็นที่อ้อยความมากขึ้นไป
นั้นต้องยกว่าเป็นการเกล้งกันส่วนหนึ่ง ความผิดจริงส่วนหนึ่ง
ถ้าพูดอย่าให้ยกแต่ความเกล้งจนลืมคิดว่ารับผิดแล้วเป็นการถูก ”

“เรื่องความทรงจำเหมือนกัน คือการสิ่งใดที่ผิด การสิ่งนั้น
มีอะไรเสียอยู่จึงว่าผิด ที่ทำถูกหมดจะกลับว่าให้เป็นผิดไป เพราะ
คนอิจฉาหรือเพราะความสงสัยนั้นจะทำไปอย่างไรได้” จึงนับว่า
การเสียตลอดจนราชการ การที่ทำโทษทหารคราวนั้นจะกันไม่ให้
คนว่าทหารหลวงแก่งฆ่าคนตายไม่มีโทษ และยังเป็นกระสุนตก
ในค่ายหลวงเพราะการรักษาได้ไม่มีโทษ ซึ่งเป็นช่องเสียดัง
ว่ามา”

“ที่คิดจะขอให้ใครเป็นผู้บังคับการทหาร กันความ วุ่นวายนั้น
ดูเป็นการแตกร้างกัน ถ้าแก่หรือเพิ่มอันใดเล็กน้อยก็จะเรียบ
ร่อยไปได้” จะรอไว้คิดจัดที่กรุงเทพฯ” ดังนี้

ทหารหน้ายกไปอยู่โรงที่สร้างขึ้นใหม่

เมื่อสร้างโรงทหารหน้าเสร็จแล้ว เจ้าหมื่นไวยฯ ทูลขอพระ
ราชทานนามโรงทหารหน้า ก็โปรดให้เรียกนามว่าโรงทหารหน้า
และให้มีศักราชที่สร้างขึ้นไว้ด้วย ครั้นต่อมาให้เรียกว่ากระทรวง
กลาโหมจนทุกวันนี้ ขณะเมื่อทหารหน้าจะยกมาอยู่โรงสร้างใหม่
นี้โปรดฯ ให้สมเด็จพระสังฆราช (สา) ผูกคาถาว่า “วิเชตวา
พลาตา ภูบิรชชสา เทจวุตโย” สำหรับให้ใช้เป็นตราทหารหน้า
ยังมีอยู่ในยอดธงจุฬาราชุนั้น เมื่อจัดการตบแต่งโรงทหารเรียบ
ร่อยแล้ว อัญเชิญเสด็จให้ทรงเปิดโรงทหารที่สร้างใหม่ กลิ่น
ไอที่เขาหาเหตุว่าจะเป็นกบฏยังไม่หมดซาก เจ้าหมื่นไวยฯ จึง

ให้ทหารแต่งตัวเครื่องแบบ แต่ไม่มีอาวุธตั้งแถวรับเสด็จที่หน้า
 โรงทหารนั้น เมื่อเสด็จทรงเปิดเสร็จแล้ว จัดการประลองยุทธ
 ตามแบบใหม่ถวายทอดพระเนตรก็เป็นทีพอพระราชหฤทัย ต่อ
 มาได้เปลี่ยนคำบอกแถวทหารจากภาษาอังกฤษ ซึ่งครูหัดทหาร
 เป็นชาวอิตาเลียน ให้กลับเป็นภาษาไทยก็โปรดในการที่จัดนั้น

เจ้าหมื่นไวย ๆ เกิดความเบื่อหน่ายในราชการ ด้วยเรื่องคน
 รียาพยาบาล จึงทุลเกล้า ๆ ถวายหนังสือว่า ซึ่งทรงตั้งให้เป็นผู้
 บังคับการทหารหน้าจัดการโดยเด็ดขาดนั้น เกรงจะทำการไปไม่
 สำเร็จ ขอพระราชทานหลวงสิทธิไชยเวร (บุตร) บุตรเจ้า
 พระยามหินทร ๆ มาเป็นผู้ช่วย และทรงตั้งเจ้าพระยามหินทร ๆ มา
 เป็นผู้กำกับตรวจตราราชการกรมทหารหน้าด้วย ก็พระราชทาน
 ตามประสงค์ และโปรด ๆ ให้ถอนทหารล้อมวังจากกรมทหาร
 ไปขึ้นกระทรวงวัง ให้ทหารรักษาพระองค์แยกออกไปตั้งเป็น
 กรมหนึ่งต่างหาก รวางนั้นเจ้าพระยามหินทร ๆ ก็จัดข้าราชการใน
 กรมพระสุรัสวดีมากำกับการทหารหน้าสืบไป ส่วนตัวเจ้าหมื่น
 ไวย ๆ นั้น เมื่อจะไปตรวจราชการหรือจัดการสิ่งใดในหน้าที่ ก็
 ให้หลวงสิทธิไชยเวรตามไปดูการนั้น ๆ ทุกครั้ง เพื่อจะให้ชำนาญ
 เอาไว้แทนตัวต่อไป

ชุดคลองประเวศบุรีรมย์

ต่อมาเจ้าหมื่นไวย ๆ กราบถวายบังคมลาบวช ออกไปพัก
 เปลี่ยนอากาศอยู่ที่นาคลองประเวศบุรีรมย์ ตำบลศรีษะจรเข้ จัง

หวัดพระประแดง ตรวจเห็นลำคลองประเวศบุรีรมย์จืดคลอง
 พระโขนงจนออกปากน้ำบางปะกงตื้นมาก ไม่สะดวกแก่เรือแพ
 จะขนล่อง จึงบ่าวร้องชักชวนราษฎรในเขตต์นั้นให้มาช่วยกัน
 ซ่อมคลองตามระยะทางที่ตื้นเขิน โดยใช้วิธีเอาควายลุยย่ำโคลน
 ให้ออกแม่น้ำ และจัดการเลี้ยงดูราษฎรที่ระดมกันมาทำการนั้น
 ด้วย ทำอยู่ ๓ วันการก็สำเร็จ ถวายพระราชกุศลที่ทำการสาธารณะ
 นั้นเข้ามาด้วย

ทำการไฟฟ้า

เจ้าหมื่นไวย ฯ เห็นว่าระย้าแก้วบนพระที่นั่งจักรีใช้จุดด้วย
 เทียนไขและน้ำมันก๊าดมีความลำบาก ถ้าเปลี่ยนเป็นจุดด้วยไฟ
 ไฟจะสะดวกและสว่างดี ได้กราบทูลความเห็นเรื่องนี้เมื่อกลับ
 มาจากยุโรปแล้ว แต่ไม่ทรงเห็นด้วย เจ้าหมื่นไวย ฯ มีความกระ
 หายที่จะทำการไฟฟ้าในเมืองไทยให้สำเร็จเป็นตัวอย่าง จึงเอาที่
 ดินตำบลวัดตะมุคบางวัว ซึ่งได้รับมรดกจากบิดาไปทูลขอให้
 กรมหมื่นเทวะวงศ์ ฯ ช่วยให้สมเด็จพระนางเจ้า ฯ (สมเด็จพระ
 มาตุจฉาเจ้า) ทรงซื้อไว้เป็นราคา ๑๘๐ ชั่ง จัดให้นายมาโยลาชาว
 อิตาลีซึ่งรับราชการอยู่ในกรมทหารหน้า ออกไปจัดการซื้อ
 เครื่องไฟฟ้าที่เมืองอังกฤษ และให้เรียนวิชชานันเข้ามาด้วย
 เมื่อนายมาโยลากลับเข้ามา เจ้าหมื่นไวย ฯ จึงให้นายเลียวนาดี
 เป็นช่างทำเครื่องไฟฟ้าจุดขึ้นที่โรงทหารก่อน เมื่อเกิดความนิยม
 ทั่วไปแล้ว ก็กราบทูลให้ใช้ไฟฟ้าที่ระย้าแก้วในพระที่นั่งจักรี

ต่อไป ส่วนเงินที่ได้ที่ตรงไปในการทำไฟฟ้านั้น ภายหลังก็เบิก
 กลับคืนได้ ขณะเมื่อจะขยายการจุดไฟฟ้าให้แพร่หลายนั้น มีราช
 การไปปราบฮ่อเสีย ครั้นเมื่อตั้งกรมยุทธนาธิการขึ้น ได้มอบเครื่อง
 ไฟฟ้าให้ทหารเรือใช้ต่อไป ระวังที่เจ้าหมื่นไวย ๗ ไปทัพฮ่อนั้น
 ถูกจ้างคนหนึ่งยกเอาแปลนและตำราการไฟฟ้านั้นไปแนะนำให้ผู้อื่น
 จัดตั้งขันทวีตราชบรณะ แต่ทำอยู่ไม่นานก็เลิก นายเวสเซนโฮล์ม
 ชาติเดนมาร์กคิดจัดทำต่อมา เรียกว่าบริษัทไฟฟ้าสยามทุกวันนี้

ไปปราบฮ่อ

การปราบฮ่อครั้งนี้ เป็นเรื่องเนื่องมาแต่การปราบฮ่อครั้งที่ ๒
 ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้พระยาราชวรานุกูล (เวก บุญยรัตพันธุ์) เป็น
 แม่ทัพใหญ่ยกไปทางเมืองหลวงพระบาง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ นั้น
 ครั้นถึงปีระกา พ.ศ. ๒๔๒๘ ได้ข่าวมาถึงกรุงเทพฯ ว่าพระ
 ยาราชวรานุกูลแม่ทัพไปถูกอาวุธข้าศึก กองทัพไทยได้แต่ตั้ง
 ล้อมค่ายอยู่ที่ทุ่งเชียงคำแขวงเมืองพวน และในขณะนั้นได้รับ
 โบบอกเมืองหลวงพระบางว่า มีทัพฮ่อยกมาย้ายเมืองหัวพันห้าทั้ง
 หก ทางกรุงเทพฯ ไม่ทราบว่าจะเป็นฮ่อพวกเดียวกับที่ทุ่งเชียงคำ
 หรือไม่ ทรงพระราชดำริว่ากองทัพพระยาราชวรานุกูลคงทำการ
 ไม่สำเร็จ ด้วยเป็นแต่เกณฑ์พลเรือนไปรบตามแบบโบราณ ใน
 เวลานั้นกรมทหารที่ ได้ฝึกหัด จัดขึ้น ตาม แบบใหม่ ก็มี หลายกรม
 ควรจะใช้ให้ทหารไปปราบปรามฮ่อให้ชำนาญการศึกเสียบ้าง จึง

จัดทหารบกในกรุงเทพฯ ฯ เข้าเป็นกองทัพ ๒ ทัพ ให้นายพันเอก
กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ผู้บังคับการกรมทหารรักษาวัง เป็น
แม่ทัพใหญ่ฝ่ายใต้ยกไปปราบฮ่อในแขวงเมืองพวนทัพ ๑ ให้นาย
พันเอกเจ้าหมื่นไวยวรนาถ ผู้บังคับการทหารหน้า เป็นแม่ทัพ
ใหญ่ฝ่ายเหนือ ยกไปปราบฮ่อในแขวงเมืองหัวพันห้าทั้งหกทัพ ๑

ส่วนกองทัพฝ่ายเหนือ ซึ่ง เจ้าหมื่นไวยวรนาถ เป็นแม่ทัพนั้น
ยกออกจากกรุงเทพฯ ฯ โดยทางเรือเมื่อวันอังคารเดือน ๑๑ แรม ๑๑
ค่ำ ปีกา พ.ศ. ๒๔๒๘ ขึ้นไปถึงเมืองพิษณุเมื่อเดือน ๑๒ แรม
๒ ค่ำ ตั้งประชุมพลที่เมืองพิษณุ นั้น ได้โปรดฯ ให้พระยาศรีสท
เทพ (อ่วม) ขึ้นไปเป็นพนักงานจัดเสบียงพาหนะส่งกองทัพ
ได้จัดการเตรียมทัพขึ้นไปเมืองหลวงพระบางเป็น ๓ ทาง คือ

ทางที่ ๑ กองทัพใหญ่จะยกจากเมืองพิษณุทาง ๓ วันถึงเมือง
ฝาง - ต่อนั้นไป ๔ วันถึงท่าแฝกเข้าเขตต์เมืองน่าน ต่อไปอีก ๖
วันถึงบ้านนาแล แต่บ้านนาแล ๖ วันรวม ๑๓ วันถึงเมืองหลวง
พระบาง

ทางที่ ๒ นั้นจะได้จัดแบ่งเครื่องยุทธภัณฑ์สำหรับกองทัพ
แต่งให้พระศรีพิษณุสงครามปลัดซ้ายกรมการเมืองพิษณุ กับนาย
ทหารกรุงเทพฯ ฯ ให้คุมไปทางเมืองน้ำปาด ตรงไปตำบลปากลาย
ลงบรรทุกเรือขึ้นไปทางลำน้ำโขง ขึ้นบกที่เมืองหลวงพระบาง

ทางที่ ๓ เมื่อกองทัพใหญ่ยกไปถึงเมืองน่านแล้ว จะแต่ง
ให้พระพลสงครามเมืองสวรรคโลก กับนายทหารปืนใหญ่คุม

ปืนใหญ่และกระสุนดินดำแยกทางไปลงทำนุ่ริมแม่น้ำโขง จัด
ลงบรรทุกเรือส่งไปยังเมืองหลวงพระบาง

อนึ่งเสบียงอาหารที่จะจ่ายให้ไพร่พลในกองทัพตั้งแต่เมือง
พิชัย เป็นระยะตลอดไปกว่าจะถึงเมืองหลวงพระบางนั้น พระยา
ศรีสหเทพ รั้งจัดส่งขึ้นไปรวบรวมไว้เป็นระยะทุก ๆ ตำบลที่พัก
ให้พอจ่ายกับจำนวนพลในกองทัพมิให้เป็นที่ยืดขวางได้

กองทัพตั้งพักรอพาหนะอยู่ณเมืองพิชัยประมาณ ๒๐ วัน ก็
ยังหามาพรักร้อมกับจำนวนที่เกณฑ์ไม่ ได้ช้าง ๑๐๘ เชือก โค
ต่าง ๓๑๐ ตัว ม้า ๑๑ ตัวเท่านั้น แต่จะให้รอกชักขึ้นไปก็จะเสียราช
การ จึงได้จัดเสบียงแบ่งไปแต่พอควรส่วนหนึ่งก่อน อีกส่วน
หนึ่งได้มอบให้กรมการเมืองพิชัยรักษาไว้ให้ส่งไปกับกองลำเลียง

ครั้นวันศุกร์เดือนอ้ายแรม ๑๑ ค่ำปีระกา พ. ศ. ๒๔๒๘ เวลา
เช้า ๓ โมงเศษ เจ้าหมื่นไวยวรนาถยกกองทัพออกจากเมืองพิชัย
ให้นายร้อยเอกหลวงจ้านงยุทธกิจ (อิม) กุมทหารกรุงเทพฯ ๑๐๐
คนเป็นทัพหน้า ให้นายจ้ายวด (สุข ชูโต) เป็นผู้ตรวจตรา
ให้พระอินทรแสนแสง ปลัดเมืองกำแพงเพชรคุมไพร่พลหัวเมือง
๑๐๐ คนเป็นผู้ช่วยกองหน้า สำหรับแผ้วถางหนทางที่รกเรียวกัด
ขวาง ให้กองทัพเดินได้สะดวกด้วย ให้นายร้อยเอก หลวงอาจ
หาญณรงค์ กับนายร้อยเอก หลวงดัยกรปลาศ เป็นปีกซ้ายและขวา
นายร้อยเอก หลวงวิชิต เป็นกองหลัง พระพลเมืองสวรรคโลก
เป็นกองลำเลียงเสบียงอาหาร และกองอื่นๆ นอกจากที่กล่าว

มานักให้ยกเป็นลำดับไปทุก ๆ กอง

ครั้นวันพุธเดือนยี่แรมค่ำ ๑ ปีระกา ๆ กองทัพได้ยกไปถึง
สบสมุนใกล้กับเมืองน่าน ระยะทางราว ๒๐๐ เส้นเศษ พักจัด
กองทัพอยู่ใกล้เมือง เจ้าอนันตวรฤทธิเดช เจ้าผู้ครองนครน่าน
แต่งให้พระยาวังซ้ายและเจ้านายบุตรหลานแสนท้าวพระยา คุมข้าง
พลายสูง ๕ ศอก ผูกเครื่องจำลองเขียนทอง ๓ เชือก กับดอกไม้
ธูปเทียนออกมารับ แม่ทัพจึงให้รอกกองทัพพักอยู่นอกเมืองคืน ๑

ครั้นรุ่งขึ้นวันพฤหัสบดี เดือนยี่แรม ๒ ค่ำ เจ้านครน่าน
จึงแต่งให้ท้าวพระยาคุมข้างพลายผูกจำลองเขียนทอง ออกมารับ ๓
เชือก และจัดให้เจ้าวังซ้ายผู้หลานกุมภระบวนออกมารับกอง
ทัพด้วย เวลาเช้า ๓ โมงเศษเดิรข้างนำทัพเข้าในเมืองพร้อมด้วย
กระบวนแห่ที่มารับ ตั้งแต่กองทัพฝ่ายเหนือออกจากเมืองพิชัย
ไปจนถึงเมืองน่านรวมวันเดิรกองทัพ ๑๗ วัน หยุดพักอยู่เมือง
ฝางและท่าแฝก ๔ วัน รวมเป็น ๒๑ วัน

เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ เจ้านครน่านพร้อมด้วยอุปราชราชวงศ์
เจ้านายบุตรหลานแต่งตัวเต็มยศตามแบบบ้านเมืองมายังทำเนียบที่
พักกองทัพนั้น ฝ่ายกองทัพก็ได้จัดทหารกองเกียรติยศ ๑๒ คน
มีเศวตฉัตร ๒ คันคอยรับอยู่ที่ทำเนียบ เมื่อเจ้านครน่านมาถึง
แล้วสนทนาปราศรัยไต่ถามด้วยข้อราชการ และอวยชัยให้พรใน
การที่จะปราบศัตรูให้สำเร็จ โดยพระบรมราชประสงค์ทุกประการ
และจัดพระพุทธรูปศิลาศรีพลึงค์ ๑ พระบรมธาตุองค์ ๑ ให้แม่

ทัพ เพื่อเป็นพิชัยมงคลป้องกันอันตรายในการที่จะไปราชการทัพ
นั้น กับให้ของทักถามแก่กองทัพสำหรับบริโภคด้วยหลายสิ่ง
ครันรุ่งขึ้น แม่ทัพนายทัพนายกองได้ ไปเยี่ยมตบเจ้านครน่าน กับ
เจ้าอุปราชราชวงศ์และเจ้านายเมืองน่าน

ต่อมาพระยาศรีสหเทพข้าหลวงเชิญเครื่องราชอิสริยาภรณ์
มหาสุรภรณ์มงกุฎสยามชั้นที่ ๑ ซึ่งโปรด ฯ พระราชทานแก่เจ้า
นครน่านขึ้นไปถึง แม่ทัพได้จัดพิธีรับพระราชทานตามธรรมเนียม
ครันณวันเสาร์เดือนยี่แรม ๑๑ ค่ำ เจ้านครน่านได้ส่งช้าง
มาเข้ากองทัพ ๑๐๐ เชือก แม่ทัพจึงให้เปลี่ยนช้างหัวเมืองชั้นใน
ที่ได้บรรทุกกระสุนดินดำ สะเบียงอาหารมาในกองทัพ ๕๕ เชือก
มอบให้พระพิชัยชุมพลมหาดไทยเมืองพิชัย คุณกลับคืนไปยัง
เมืองพิชัย เพื่อจะได้บรรทุกสะเบียงลำเลียงเข้าจากเมืองพิชัยขึ้น
มาส่งยังฉางเมืองท่าแขก ซึ่งพระยาสุวรรณคโลกได้มาตั้งฉางพัก
สะเบียงไว้สำหรับเมืองน่านจะมารับลำเลียงส่งไปถึงท่าปากงแยและ
เมืองหลวงพระบางจะได้จัดเรือมารับแต่ปากงแย ส่งต่อไปถึง
เมืองงอย

ถึงวันจันทร์เดือนยี่แรม ๑๓ ค่ำปีระกา เวลาเช้า ๒ โมงเศษ
เจ้าหมื่นไวย ฯ ก็ยกกองทัพออกจากเมืองน่าน เเค่รทางบกข้าม
ห้วยธารและเทือกเขาไป ๑๐ วัน ถึงเมืองชัยบุรีศรีน้ำสูงเป็นเขตต์
ของเมืองหลวงพระบาง เจ้าราชภาทีไนย (บุญคง) เมืองหลวง
พระบางมากอยรับกองทัพ และจ่ายสะเบียงสำหรับที่จะเค่รทาง

ต่อไป ตำบลนี้มีบ้านเรือนประมาณ ๓๐๐ หลังเศษ เป็นที่บริบูรณ์
ด้วยการทำนา หาเสบียงอาหารได้ง่าย พักกองทัพอยู่ที่นั่น ๑
ณวันอาทิตย์เดือน ๓ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เวลาบ่ายยกจากเมืองชัยบุรีศรี
น้ำฮุงไปถึงบ้านท่าเดือริมแม่น้ำโขง เวลาบ่าย ๓ โมงตั้งพักนอน
คืน ๑

รุ่งขึ้นวันจันทร์เดือน ๓ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ยกจากบ้านท่าเดือเรียบ
ไปตามลำน้ำโขง เวลาบ่าย ๓ โมงถึงที่พักเมืองน่าน (น้อย)
หยุดพักกองทัพ ๒ คืน ด้วยตามประเพณีของเมืองหลวงพระบาง
มีมาแต่โบราณ ถ้าเจ้านายเมืองหลวงพระบางจะลงไปกรุงเทพฯ
หรือข้าหลวงขึ้นมาจะเข้าไปในเมืองหลวงพระบางแล้ว ต้องพักที่
เมืองน่าน (น้อย) บวงสรวงเทพารักษ์ก่อนจึงยกเลยไป เมื่อ
กองทัพถึงเมืองน่านน้อยคราวนี้ เจ้ามหินทรเทพนิภาธรเจ้านคร
หลวงพระบาง แต่งให้ท้าวพระยาลาวนำเครื่องสังเวทยเทพารักษ์
มาเชิญให้กองทัพบวงสรวง เพื่อจะได้คุ้มครองป้องกันภัยอันตราย
ตามประเพณีบ้านเมือง

แล้วกองทัพเดิรเลยไปตามริมฝั่งแม่น้ำโขง แล้วเดิรตัด
ไปทางป่าห่างฝั่งแม่น้ำโขงบ้าง ๒ วัน ถึงท่าเลือนเมื่อวันเสาร์เดือน
๓ แรม ๓ ค่ำ แต่ทันท้แม่ทัพสั่งให้ผ่อนส่งของทัพหน้าหนักมากลง
บรรทุกเรือขึ้นไปยังเมืองหลวงพระบาง เพราะช้างที่บรรทุกของ
บอบช้ำอดโรยมาก จึงผ่อนให้เดิรไปแต่ลำลอง และทางเรือแต่
ท่าเลือนจนถึงเมืองหลวงพระบางนั้น ไปได้สะดวกและถึงเร็ว

กว่าทางบกด้วย เมื่อจัดการเสร็จแล้ว รุ่งขึ้นวันอาทิตย์เดือน ๓
 แรม ๔ ค่ำ เวลาอรุณยกจากท่าเลือน เเค่เป็นทางเรียบและทุ่งนา
 ตลอดไป จนเวลาเช้า ๒ โมงเศษ พบเจ้าราชวงศ์และเจ้าราชสัม-
 พันวงศ์ นำดอกไม้ธูปเทียนและปีพาทย์ม้องกลองมาคอยรับ
 แจ้งความว่าเจ้านครหลวงพระบางแต่งตั้งให้มารับกองทัพ เข้าไปยัง
 เมืองหลวงพระบาง กองทัพได้ยกไปพร้อมกับกระบวนที่มารับนั้น
 ถึงท่าเนียบที่พุกบ้านเชียงแมน ตั้งอยู่ณปากแม่น้ำโขงฝั่งตะวันตก
 ตรงหน้าเมืองหลวงพระบางข้าม ครั้นเวลาเที่ยงวันแล้วเจ้าอุปราช
 และเจ้านายบุตรหลานกับพระยาสุโขทัย (ครุฑ) ผู้แทนข้าหลวง
 กำกับเมืองหลวงพระบาง พร้อมกันจัดเรือมาคอยรับ แต่แม่ทัพ
 ขอให้รอคืน ๑ ต่อรุ่งขึ้นจึงจะยกกองทัพเข้าไปยังเมืองหลวง
 พระบาง

รุ่งขึ้นวันจันทร์เดือน ๓ แรม ๕ ค่ำ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ
 เจ้านครหลวงพระบางจึงแต่งตั้งให้เจ้าอุปราชกับเจ้าราชวงศ์ พร้อม
 ด้วยพระยาสุโขทัยข้าหลวง จัดเรือเก๋งลำ ๑ กับเรือที่จะบรรทุก
 โพร่พลทหารข้ามไปยังเมืองหลวงพระบางนั้น ๔๐ ลำ มีปีพาทย์
 ม้องกลอง เป็นกระบวนแห่ มารับกองทัพ ข้ามแม่น้ำโขงไป ถึงปาก
 ตะวันออกแล้ว แม่ทัพให้ทหารกรุงเทพฯ และทหารหัวเมืองเค่
 เป็นกระบวนทัพเข้าไปในเมืองหลวงพระบาง ๒๘ ในระวางสองข้าง
 ทางที่เค่รกองทัพไปนั้น มีราษฎรชายหญิงมาดูเนืองแน่นตลอดไป
 จนถึงหน้าท่าเนียบที่พุก ซึ่งอยู่ใกล้กับลำน้ำคายฝ่ายทิศตะวันออก

ปราบปรามพวกฮ่อตลอดไปได้ทุกเมือง เมืองตกลงเช่นนี้แล้วจึง
จัดวางการที่จะส่งเสบียงอาหารสำหรับกองทัพ และกำหนดที่จะ
ยกกองทัพขึ้นไปให้ถึงเมืองซ่งในเดือน ๔ ปีระกานี้ ให้ได้ทำ
การปราบฮ่อก่อนถึงฤดูฝน

ครั้นถึงวันอังคารเดือน ๔ ขึ้น ๕ ค่ำปีระกา เจ้าหมื่นไวย ฯ
ยกกองทัพจำนวนพล ๒,๕๐๐ คน ออกจากเมืองหลวงพระบาง
เดินทางบกไป ๑๐ วัน ข้ามลำน้ำออกไปถึงที่พักณเมืองงอยเห็นทาง
เดิรทัพกันดาร จึงปรึกษากับพระยาสุโขทัยและเจ้าราชวงศ์เมือง
หลวงพระบางเห็นพร้อมกันว่า จะรับยกกองทัพขึ้นไปเมืองซ่ง
ทั้งหมด เเสบียงอาหารคงส่งไม่ทัน จะตั้งอยู่เมืองงอยคอยให้
เสบียงอาหารพริกพร้อมเสียก่อนก็จะชักช้าการไป แม่ทัพจึงแบ่ง
ทหารหัวเมืองให้พระยาสุโขทัย กับนายพันตรี พระพหล (กิม)
คุมอยู่ที่เมืองงอยกอง ๑ เพื่อจะได้ลำเลียงเสบียงอาหารส่งไป
โดยเร็ว เมื่อได้เสบียงพอแล้ว แม่ทัพจะมีหนังสือลงมายังเมือง
งอยให้พระยาสุโขทัยและพระพหลตามขึ้นไป แต่งให้เจ้าราชวงศ์
เมืองหลวงพระบางคุมไพร่พลยกขึ้นไปตั้งมั่นอยู่ตำบลสบซาง คอย
รับเสบียงอาหารส่งไปถึงเมืองซ่งอีกกอง ๑ ส่วนแม่ทัพกับ
นายจ้าววดจะคุมกองทัพกรุงเทพฯ ฯ รับยกขึ้นไปยังเมืองซ่ง
ทีเดียว

TUDC 28/09/2563
ถึงวันอังคารแรม ๑๑ ค่ำเดือน ๔ กองทัพใหญ่ก็ได้ยกออก
จากเมืองงอย เดิรในทางทุรศกันดารข้ามห้วยธารและเทือกเขา

ไปประมาณ ๑๕ วันถึงเมืองซอณ เมื่อวันเสาร์ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๕
ปีจอ พ.ศ. ๒๔๒๕ ให้ตั้งค่ายอยู่ณเมืองซอณนั้น

ทำเลเมืองซอณนั้นมีทางที่จะแยกไปยังเมืองอื่น ๔ ทาง ทาง
ที่ ๑ จากทิศตะวันออกเฉียงเหนือไปเมืองสบแอดระยะทาง ๘ วัน
ทางที่ ๒ จากทิศตะวันออกเฉียงใต้ไปเมือง แวน และเมืองพุน
ระยะทาง ๑๐ วัน ทางที่ ๓ ไปทุ่งเชียงคำระยะทาง ๑๐ วัน ทาง
ที่ ๔ คือทางมาเมืองงอยที่กองทัพยกขึ้นไป แม่ทัพจึงให้ตั้งค่าย
รักษาด่านให้มั่นคง เมื่อกองทัพไปถึงเมืองซอณสืบได้ความว่า
มีฮ่อตั้งค่ายอยู่ที่ตำบลบ้านไค แขวงเมืองสบแอดหลายค่าย และ
ยังมีครอบครัวของพวกฮ่อนั้นตั้งบ้านเรือนอยู่ในค่ายบ้านไค ทั้งใน
ค่ายบ้านนาป่า แขวงเมืองสบแอดซึ่งเป็นที่ตั้งมั่น ระยะทางแต่
สบแอดถึงค่ายฮ่อที่เมืองพุนอีกแห่งหนึ่งประมาณ ๔๐ เส้น มีฮ่อ
และผูไทยที่อยู่ในค่ายทั้ง ๓ นั้นประมาณ ๘๐๐ เศษ เมื่อได้ความ
มั่นคงดังกล่าวแล้ว แม่ทัพจึงแต่งให้นายร้อยเอก หลวงดุษกร
ปราศ (อยู่) กับเจ้าราชภาคิไนย คุมทหารกรุงเทพฯ กับทหารหัว
เมืองนายไพร่ ๓๐๐ คนยกไปทางสายตะวันออกเฉียงเหนือ หมาย
ไปตีค่ายบ้านไคและบ้านนาป่า แขวงเมืองสบแอดกอง ๑ ให้นาย
ร้อยเอก หลวงจ้านง (อิม) กับเจ้าราชวงศ์คุมทหารกรุงเทพฯ
กับทหารหัวเมืองรวม ๔๐๐ คน ยกไปทางตะวันออกเฉียงใต้ หมาย
ไปตีค่ายฮ่อที่ตั้งอยู่ณเมืองพุนอีกกอง ๑ ให้ฮ่อพะว้าพะวังต้องต่อ
สู้เป็น ๒ ทาง อย่าให้รวมกำลังกันได้.

ในระวางที่พั้งอยู่ที่เมืองชอนนั้น ได้มีพวกพลเมืองทั้งเด็ก และผู้ใหญ่ในเมืองพุน ๑ เมืองโซย ๑ เมืองสบแอต ๑ พวกนั้น อพยพหลบหนีพวกฮ้อเข้ามาหากองทัพ รวม ๓ เมืองเป็นครอบครัว ๕๕ ครัว จำนวนคน ๑,๑๐๑ คน แม่ทัพต้องรับไว้ที่เมืองชอนทั้งหมด สะเบียงอาหารที่จะแจกจ่ายเจือจานก็อดตัด และเวลาก็จวนฤดูฝน พวกครัวซึ่งมารวบรวมกันอยู่ยังหามัดินที่ไร่นา จะทำกินพอเลี้ยงชีวิตต่อไปไม่ แม่ทัพจึงให้เจ้าราชวงศ์ขอยืมที่นาของราษฎรในเมืองชอนที่ยังกร้างมีอยู่บ้าง กับพื้นที่ว่างเปล่าอันมีอยู่ แบ่งปันให้แก่พวกครัวพอจะได้ทำมาหากิน โคซึ่งมีไปสำหรับเป็นสะเบียงอาหารในกองทัพอันมิใช่โคพาหนะ แม่ทัพก็ให้ยืมพอที่พวกครัวจะได้ใช้ในการทำนานั้น และได้แจ้งความลงไปยังเจ้านครหลวงพระบาง ขอให้จัดหากระบือพร้อมทั้งเครื่องมือสำหรับการเพาะปลูกส่งขึ้นไปให้ จะได้เป็นกำลังตามสมควร แต่พวกครัวทั้ง ๓ เมืองที่เป็นชายฉกรรจ์นั้น แม่ทัพเกณฑ์ให้ขนกล้าเลี้ยงสะเบียงอาหารแต่เมืองชอนขึ้นไปส่งกองทัพที่ใดยกขึ้นไปตีค่ายพวกฮ้อนั้น

ฝ่ายกองหลวงคัมภีร์ปลาศและเจ้าราชภาคิไนย ซึ่งยกขึ้นไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ตรงไปตีค่ายฮ้อบ้านไต่ บ้านนาป่าแขวงเมืองสบแอตนั้น ยกเข้าตีค่ายฮ้อเมื่อวันที่จันทร์เดือน ๕ ขน ๕ ค่ายจ้อ ๆ ฮ้อยกออกต่อสู้นอกค่าย เอาปืนใหญ่กระสุนเท่าผลส้มเกลี้ยงลากออกมาตั้งยิงที่หน้าค่าย พอยิงปืน ๆ นั้นแตก

ฮ่อหนักลับเข้าค่าย กองทหารไทยได้ทีกรุกไล่เข้าไปในค่าย นาย
 ร้อยโทดวงคุมทหารหมวดหนึ่งเข้าพังประตูค่ายด้านใต้ นายร้อย
 เอกหลวงด้ขกรปลาศกับเจ้าราชภาคิไนย นายร้อยโทแจ็ก นายร้อย
 โทเอือน คุมทหารหมวดหนึ่งเข้าพังประตูทางทิศตะวันตก พระ
 พิพิธณรงค์ กรมการเมืองลับแล กับพระเจริญจตุรงค์ กรมการเมือง
 พิษัยคุมทหารหัวเมืองเป็นกองหนุน ทหารหมวดนายร้อยโทดวง
 พังประตูด้านใต้หักเข้าไปได้ก่อนด้านอื่น ฮ่อแตกกระจัดกระ
 ฉายพ่ายหนีออกหลังค่ายทิศตะวันออก ทหารก็หักเข้าไปได้ทั้ง ๒
 ทาง ฮ่อก็มีได้ต่อสู้รบทั้งค่ายหนีไป กระสุนปืนถูกฮ่อตายในที่รบ
 ๒๓ คน และถูกอาวุธป่วยเจ็บเป็นอันมาก

ในเวลาต่อสู้รบกันอยู่นั้น กระสุนปืนถูกฮ่อกอยซึ่งเป็นนาย
 รักษาตำบลบ้านไคที่ชาย่ายป่วยลำบากอยู่ จ่านายสิบรูปคุมทหาร
 ๔ คนตรงไปจับกุมตัว กอยชกปืนสั้นออกยิงตัวเองขาดใจตาย
 ทหารจับได้ครอบครัวฮ่อ คือ ภรรยาหวานหลวงฮ่อกับบุตรคน ๑
 ภรรยาหวานยฮ่อคน ๑ กับครอบครัวพวกฮ่อรวม ๓๒ คน เก็บ
 ได้เครื่องศาสตราวุธและเสบียงอาหารเป็นอันมาก กองทหารก็
 เข้าตั้งมั่นอยู่ในค่ายบ้านไคแต่ในขณะนั้น

ครั้นรุ่งขึ้นณวันพุธเดือน ๕ ขัน ๑๑ ค่ำ - พวกชาวเมืองสบ
 แอดที่เข้ายอมที่ฮ่อประมาณ ๔๐๐ เศษ นำครอบครัวมาหากองทัพ
 ทงสัน แจ้งความว่าเกรงกลัวฮ่อจึงได้ยอมเข้าที่ หาได้คิดจะ
 เป็นกำลังช่วยฮ่อต่อสู้กองทัพไม่ กับแจ้งให้ทราบที่ค่ายบ้าน

นาปานนี้มีฮ่อแท้ ๕๐ คน นอกนั้นเป็นแต่พวกผู้ไทยที่ เมื่อกกลาง
คืนเวลา ๒ ยาม ได้ข่าวว่ากองทหารตีค่ายบ้านโคกแตกแล้ว คน
ที่เข้าสู้ก็เอาใจออกหากพากันหลบหนีไปสิ้น ฮ่อเห็นว่าจะต่อสู้มิ
ได้ ทั้งค่ายบ้านนาปานเข้าป่าคงไปแล้ว แต่เสบียงอาหารยังมี
อยู่เต็มฉาง หลวงดุษกรปลาศกับเจ้าราชภาทีไนยจึงคุมทหารไป
ยังค่ายบ้านนาปาน เกณฑ์คนพลเมืองให้ขนเข้าในฉางนั้นมารวม
ไว้ในฉางค่ายบ้านโคกทั้งสิ้น รวมเข้าที่ใดทั้งสองค่ายทั้งเข้าเปลือก
เข้าสาร ๕,๘๒๐ ถัง

เมื่อทหารตีค่ายฮ่อที่เมืองสบแอคได้หมดแล้ว แม่ทัพจึง
มีคำสั่งให้ประกาศแก่บรรดาพลเมืองทุก ๆ ตำบลให้ทราบทั่วว่า “ทรง
พระกรุณาโปรดฯ ให้ยกกองทัพใหญ่ขึ้นมาปราบปรามฮ่อที่เที่ยวยำ
ยีตีปล้นเขตต์แขวงหัวพันห้าทั้งหกในพระราชอาณาจักร ให้ประชา
ราษฎรได้รับความเดือดร้อนทั่วไป ครั้นกองทัพยกขึ้นมาปราบ
ปราม ฮ่อต่อต้านทานกำลังมิได้ก็แตกฉานเข้าป่าคงไป เวลา
นี้ฮ่อก็ยังคงคุมขันธ์เป็นหมู่เป็นกองหาได้ไม่ ขอให้พลเมืองมีความ
เจือร่อนช่วยกันสืบเสาะจับตัวพวกฮ่อมาส่งให้สิ้นเชิง จะได้มี
ความสุขทั่วกันต่อไปภายหน้า ถ้าผู้หนึ่งผู้ใดจับตัวฮ่อมาส่งได้
คน ๑ จะให้รางวัล ๒๐ รูเปียบ ส่วนคนที่เข้าสู้ฮ่อโดยความยินดีที่
จะกระทำการโจรกรรมกับพวกฮ่อ แล้วยอมเข้ารับทำการงาน
เป็นกำลังนั้นยังเป็นผู้มีความผิดอยู่ เพราะฉะนั้นถ้าจะแก้ตัวให้
พ้นผิดก็จงจับฮ่อมาส่ง ถ้าได้แต่คน ๑ ขนไปก็จะยกโทษให้ทั้ง

ครอบครัว ถ้าผู้ใดสืบได้ความว่าฮ่อไปแอบแฝงอยู่แห่งใด เมื่อ
ยังเกรงกลัวอยู่ก็ให้มาแจ้งยังกองทัพ จะได้ให้ทหารไปจับตัวมา
จงได้ ถ้าผู้ใดจงใจให้ฮ่อสำนักอาศัย หรือให้กำลังเสบียงอาหาร
อุดหนุนฮ่อแต่อย่างหนึ่งอย่างใด จะเอาโทษผู้นั้นเสมอกับโทษ
ฮ่อ ให้พลเมืองทั่วไปมีความเจ็บร้อน ช่วยกันสืบเสาะเอาตัวฮ่อ
มาส่งให้สิ้นเชิงจงได้”

ฝ่ายกองทัพนายร้อยเอก หลวงจ้านงยุทธกิจ กับเจ้าราชวงศ์
ซึ่งแต่งให้ยกขึ้นไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ขึ้นไป ได้ยกออกจาก
เมืองแวนแต่เมื่อวันที่พฤหัสบดีเดือน ๖ ขน ๔ ค่ำปีจอ ๆ เเค่ทาง
ต่อไปอีก ๒ วันถึงเมืองจาดซงขึ้นเมืองโซย พบฮ่อกับพวกม้อย
ที่เข้าต่อสู้ตั้งอยู่ที่นั่น มีคนประมาณ ๔๐ เศษ นายร้อยตรีเพชร
กับท้าวอ่อนกรมการเมืองไซซึ่งเป็นกองหน้า เข้าระดมตีฮ่อและ
พวกม้อยแตกหนีทั้งค่ายไป ทหารเข้าในค่ายได้เข้าเปลือกลงใน
ฉางประมาณ ๔๐๐ ถึงเศษ กองหน้าตั้งพักอยู่ที่เมืองจาดนั้นคืน
หนึ่ง ครั้นรุ่งขึ้นกองนายร้อยเอกหลวงจ้านงยุทธกิจกับเจ้าราชวงศ์
ไปถึงพร้อมกันแล้วก็ยกตามพวกฮ่อต่อไป ฝ่ายฮ่อที่แตกไปนั้น
ไปตั้งอยู่บ้านหอแขวงเมืองโซย เมื่อกองทหารไปถึงที่นั่น ฮ่อได้
กำลังมากขนกก็ออกต่อรบ ยิงปืนโต้ตอบกันอีกพัก ๑ ฮ่อถูกกระ
สุนปืนตายในที่รบ ๔ คน ที่เหลืออยู่ก็แตกหนีไปเมืองโซย กอง
ทัพจะยกไล่ติดตามไปก็เห็นว่าเป็นเวลาพลบค่ำ จึงถอยกลับมา
ตั้งอยู่ที่ค่ายเมืองจาด แล้วมีรายงานแจ้งขอราชการมายังกองทัพ

ใหญ่ณเมืองซ็อน แม่ทัพดำริเห็นว่า ทางที่จะเดินต่อไปยังเมือง
 โสยนั้นเป็นทางกันดาร ในเวลานั้นก็เข้าฤดูฝนตกชุกอยู่แล้ว
 จะให้กองทัพยกแรงติดตามห้อยต่อไป ห้อยก็จะถอยร่นต่อไปอีก
 จนถึงเมืองพุนซังเป็นท่มันของมัน ฝ่ายเราจะตำเลียงสะเบียง
 อาหารส่งจะเป็นการยากขึ้นทุกที ด้วยเป็นฤดูฝนผู้คนก็จะเจ็บ
 บัวย เป็นการขัดขวางอยู่ดังนี้ แม่ทัพจึงประชุมนายทัพนายกอง
 พร้อมด้วยพระยาสุโขทัยเห็นพร้อมกันว่า เวลานี้ถึงฤดูฝนตก
 ชุกแล้ว ควรจะต้องงดการรบพุ่ง ตั้งมั่นพักบำรุงกำลังไพร่พล
 ไว้ก่อน ต่อถึงเดือน ๑๑ ปีจอ สิ้นฤดูฝนแล้วจึงจะปราบปรามห้อย
 ต่อไป ปรีกษาทกลงกันดังนี้แล้ว แม่ทัพจึงมีคำสั่งให้กองเจ้าราช
 วงศ์ถอยมาตั้งมั่นบำรุงไพร่พลอยู่ที่เมืองแวน

ฝ่ายกองนายร้อยเอก หลวงคัมภีร์ปลาศ กับเจ้าราชภาคินัย
 ซงยกขึ้นไปตั้งมั่นอยู่ที่ค่ายบ้านไคเนิน แจ้งข้อราชการมายังแม่
 ทัพใหญ่ณเมืองซ็อนว่า เมื่อวันอังคารขึ้น ๕ ค่ำเดือน ๖ ปีจอ ฯ
 ท้าวฉิม นายบ้านห้วยสารนายม ลงมาแจ้งความแก่นายร้อยโท
 ดวง ซึ่งคุมกองทัพขึ้นไปรักษาหมู่บ้านราษฎรณเมืองสบแอด
 ห้อยประมาณ ๓๐ คนไปตั้งรวบรวมกันอยู่ที่บ้านห้วยสารนายมแขวง
 เมืองสบแอด กับสืบได้ความว่ารุ่งขึ้นห้อยจะไปตั้งอยู่ยังเมืองสูง
 แขวงสิบสองจุไทย ระยะทาง ๑๐ ชั่วโมงเศษ ทางท่มันจะเดินนั้น
 ตัดลงทางห้วยเหล็ก ครั้นนายร้อยโทดวงได้ทราบความแล้วจึง
 พร้อมด้วยนายร้อยตรีพลอย ๑ พระเจริญจตุรงค์กรมการเมือง

พิชัย ๑ ทหาร ๒๔ คน รับยกขึ้นไปคอยสกัดทางที่ห้วยเหล็ก
 ระยะทางแต่เมืองสบแอตถึงห้วยเหล็ก ๓ ชั่วโมง ครั้นถึงกลาง
 ห้วยเหล็กก็พอประจวบกับฮ่อเดิรสวนทางมาในลำห้วย กอง
 ทหารยิงพวกฮ่อ ๆ ก็แตกถอยกลับไป ทหารก็ไล่ยิงติดตามต่อไป
 พวกฮ่อขึ้นจากห้วยได้ก็หันกลับมาต่อสู้ยิงปืนโต้ตอบกันไปมา ฮ่อ
 ถูกกระสุนปืนตาย ๘ คน ที่ป่วยเจ็บไปหลายคน ฮ่อก็แตกกระ
 จัดกระจายทิ้งเสบียงอาหารหนีเข้าป่าดงไป ในเวลาเมื่อทหาร
 ไล่ฮ่อไปนั้น พลทหารอ่อนถูกกระสุนปืนฮ่อที่ไหลซ้าย แต่หา
 เป็นอันตรายไม่ ครั้นจะไล่ติดตามต่อไปก็เป็นเวลาพลบค่ำ จึง
 ถอยกลับมาตั้งอยู่ที่เมืองสบแอต

ฝ่ายกองทัพเจ้าราชวงศ์ กับนายร้อยเอก หลวงจ้านงยุทธกิจ
 เมื่อได้รับคำสั่งแม่ทัพให้ถอยจากเมืองจาดมาตั้งมั่นอยู่ที่เมืองแวน
 นั้น คาดว่ากองทัพถอยมาจากเมืองจาดแล้วพวกฮ่อคงจะกลับ
 มาตั้งอยู่อีก จึงคิดอุบายเกลี้ยทั้งค่ายฮ่อไว้ไม่รอเสีย เอากระสุน
 ปืนใหญ่ที่บรรจุดินดำเป็นลูกแตกมีเก็บชนวนอยู่ในกระสุน ผิงไว้
 ริมทางเข้าออก ผูกสายใยเหนียววรั้ง ดักให้ กระทบสายชนวนนั้น ทั้ง
 ห้อยและแขวนไว้บ้างก็มี แล้วแต่งคนด้อมมองคอยสืบราชการ
 อยู่เสมอ เมื่อกองทัพถอยมาได้สัก ๓ วัน ผู้ซึ่งคอยสืบราชการ
 กลับมายังเมืองแวนรายงาน ว่า เมื่อกองทัพถอยมาแล้วมีฮ่อกับพวก
 ผู้ไทยที่ประมาณ ๕๐ คนพากันกลับเข้ามายังค่ายที่เมืองจาดนั้น ฮ่อ
 และผู้ไทยถูกจันทหวัดตกไว้อีกถนัดแตกออกถูกฮ่อตาย ๓ คน ผู้ไทย

๒ คนที่ป่วยไปหลายคน ฮ่อมมีโอกาสอยู่ในค่ายนี้ก็พากันกลับไป
 ยังเมืองพูนท่งสน แล้วเก็บเอากระสุนแตกซึ่งแขวนไว้ที่ตอไม้
 ไปด้วยกระสุน ๑ ครั้นรุ่งขึ้นท้าวทิพยักรมการเมืองแวนชงขัน
 ไปสืบราชการยังเมืองโศย เมืองพูน รวมนายไพร่ ๓ คน กลับมา
 แจ้งข้อราชการยังค่ายเมืองแวนว่า ฮ่อมได้กระสุนปืนไปจากค่าย
 เมืองจาดกระสุน ๑ เอาเข้าไปในค่ายของมันที่เมืองพูน มันเรียก
 กันว่า “ลูกหมากรอกไม้” ฮ่อมเอาขวานทุดต่อยกระสุนปืนนั้นก็ยิงหา
 แตกไม้ มันจึงเอาเชือกร้อยห่วงเก็บแล้วตั้งดู ก็ระเบิดขึ้นถูก
 พวกฮ่อมตาย ๒ คน ป่วยเจ็บหลายคน บัดนี้มีความครั้นคร้ามกอง
 ทัพและกระสุนแตกนั้นเป็นอันมาก เพราะไม่ทราบว่าจะฝังไว้ที่
 ไตบ้าง ต่างแยกย้ายพากันอพยพไปเป็นพวกเป็นหมู่ ๆ ๓๐-๔๐
 คน หาได้รวบรวมกันไม่ สืบได้ความว่าจะพากันไปอยู่ตำบลท่า
 ขวาแขวงสิบสองจุไทยริมฝั่งน้ำแเท ยังมีฮ่อมคงอยู่ที่ค่ายเมืองพูน
 อีกประมาณ ๓๐ คน ที่เมืองโศยมีพวกผู้ไทยที่รักษาอยู่ประมาณ
 ๓๐ คน รวมฮ่อมและผู้ไทยที่ ๒ ค่ายมีประมาณ ๖๐ คน แต่ยังไม่
 ย้ายตีปล้นราษฎรพลเมืองอยู่เนือง ๆ

เจ้าราชวงศ์กับนายร้อยเอกหลวงจ้านงยุทธกิจ บอกข้อ
 ราชการให้แม่ทัพใหญ่ทราบความณเมืองช่อน แม่ทัพเห็นว่า
 พวกฮ่อมย่นระส่ำระสายอยู่แล้ว จำจะต้องรีบปราบปรามเสียที่
 เดียว จึงมีคำสั่งให้นายร้อยเอกหลวงจ้านง ๆ แต่งนายทหารที่
 สามารถคุมพลทหารพอสมควร เร่งยกขึ้นไปปราบปรามฮ่อมที่

เมืองไสยเมืองพูนเสียอย่าให้ตั้งมั่นอยู่ได้ เจ้าราชวงศ์ได้แต่งตั้งให้
 นายร้อยโทแขก ๑ ท้าวอ่อนกรมการเมืองไซ ๑ คุมพลทหารกรุง
 เทพฯ และหัวเมืองรวม ๑๓๐ คน ยกขึ้นไปเมืองไสยเมืองพูน
 ตามคำสั่งของแม่ทัพ นายร้อยโทแขกกับท้าวอ่อนกรมการเมือง
 ไซ คุมทหารขึ้นไปถึงเมืองไสยเข้าตีค่ายฮ่อณเมืองไสยเมื่อวัน
 อาทิตย์เดือน ๗ แรม ๔ ค่ำปีจอฯ พวกฮ่อและผู้ไทยที่ซ่งรักษา
 ค่ายอยู่ประมาณ ๑๕๐ คนออกต่อสู้เป็นสามารท ทหารยิงถูกฮ่อ
 ตาย ๑๕ คน เจ็บป่วยไปหลายคน ฮ่อก็ทิ้งค่ายหนีไปรวบรวมอยู่
 ที่ค่ายเมืองพูน ระยะทางห่างจากค่ายเมืองไสย ๒ วัน ทหาร
 เข้าในค่ายจับฮ่อชายฉกรรจ์ได้ ๒ คน หญิงภรรยาฮ่อคน ๑ บุตร
 ฮ่อคน ๑ รวม ๔ คน และได้เข้าเปลือกถาง ๑ มีประมาณ ๓๐๐ ถึง
 แต่ครอบครัวฮ่อและสิ่งของในค่ายหาไม่มี นายร้อยโทแขกกับ
 ท้าวอ่อนได้รวบรวมไพร่พลเข้าตั้งอยู่ในค่ายเมืองไสยนั้น ๒ วัน

ครั้นวันอังคารเดือน ๗ แรม ๖ ค่ำ จึงยกติดตามฮ่อต่อไปยัง
 ค่ายเมืองพูน แต่เมื่อกองทหารยกไปยังไม่ทันจะเข้าตีค่าย พวก
 ฮ่อก็เอาเพลิงจุดเผาฉางเข้าในค่าย แล้วพากันอพยพออกทางหลัง
 ค่ายหนีไปสิ้น กองทหารพร้อมกันเข้าดับเพลิง ได้เข้าที่เหลือไฟ
 ไหม้ประมาณ ๒๐๐ ถึง กองทหารก็ยกเข้าตั้งมั่นรักษาค่ายเมือง
 พูนคอยฟังราชการต่อไป

28/09/2563

ณเดือน ๗ ปจอ พ.ศ. ๒๔๒๕ ถึงฤดูฝน กองทัพฝ่ายเหนือ
 ตั้งพักอยู่ในแดนหัวเมืองพันห้าทั้งหก ๔ แห่ง คือเจ้าหมื่นไวย

วรรณารถแม่ทัพใหญ่ตั้งอยู่ที่เมืองชอนกอง ๑ นายร้อยเอกหลวง
 ดัษกรปลาศกับเจ้าราชภาคินัยตั้งอยู่ที่ค่ายบ้านไค ซึ่งตั้งได้จากฮ่อ
 ในแขวงเมืองสบแอดกอง ๑ นายร้อยเอกหลวงจ้านงยุทธกิจ
 กับเจ้าราชวงศ์ตั้งอยู่ที่ค่ายเมืองแวนกอง ๑ กองพยาบาลสำหรับ
 ทหารที่เจ็บป่วยทุพลภาพ ซึ่งส่งมาจากกองทัพตั้งอยู่ที่เมืองหลวง
 พระบางแห่ง ๑ มีพวกท้าวขุนและราษฎรพลเมืองหัวพันห้าทั้งหก
 ที่ได้ยอมทูลฮ่ออยู่แต่ก่อนแล้ว พวกนั้นก็กลับมาสารภาพรับผิด
 หลายราย ที่เป็นรายสำคัญนั้นคือองพ่องจะลอเจ้าเมืองปุง และ
 ท้าวเพี้ยเมืองโสย เดิมได้พาสัมครพรรคพวกไปเข้ากับฮ่อ เมื่อ
 ฮ่อแตกหนีไป พวกไพร่พวกนั้นก็กลับมาหากองทัพโดยมาก ส่วน
 องพ่องจะลอเจ้าเมืองปุงและท้าวเพี้ยเมืองโสยยังหลบหลีกอยู่ด้วย
 เกรงความผิด ถึงตอนนั้นก็เข้ามาลู่แก่โทษต่อเจ้าราชวงศ์โดยดี
 ราย ๑ อีกราย ๑ ท้าวบา ท้าวเมือง ท้าวโดย เพี้ยบัวเงินกับพรรค
 พวกและครอบครัวรวม ๔๐๐ คนเศษ พวกนั้นเข้ามาอ่อนน้อมยอม
 รับผิดต่อนายร้อยโทแจก การที่เป็นจลาจลในหัวพันห้าทั้งหกก็
 ราบคาบลงโดยลำดับ

แม่ทัพปรึกษากับนายทัพนายกองเห็นพร้อมกันว่า เมือง
 หัวพันห้าทั้งหกติดต่อกับแดนสิบสองจุไทย พวกฮ่อที่แตกหนี
 ไปจากเมืองหัวพันห้าทั้งหก คงไปตั้งประชุมกันอยู่ในแดนสิบ
 สองจุไทย เมืองกองทัพกลับลงมาแล้วพวกฮ่อก็คงจะกลับเข้า
 มาตั้งอยู่ในเมืองหัวพันห้าทั้งหกอย่างเดิมอีก เพราะฉะนั้นถ้า

ไม่คิดอ่านปราบปรามฮ่อ ที่ยังอยู่ใน แคนสิบสองจุไทย ให้ราบคาบ
การที่กองทัพยกขึ้นไปก็จะไม่เป็นประโยชน์อันใด จึงตกลงกัน
ว่าพอถึงฤดูแล้งจะยกกองทัพขึ้นไป ยังเมืองแกลงใน แคน สิบสองจุ
ไทย ด้วยกายตงเจ้าเมืองแกลงเข้ามาสามีกักตั้งรับราชการอยู่ใน
กองทัพได้เป็นที่พระสวามิภักดิ์สยามเขตต์รับจะนำกองทัพไป

พระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ผู้เดิมก็เป็นจีนกว้างตุง ชาวเมือง
กว้างไซเหมือนกัน มาตั้งภูมิลำเนาอยู่ที่เมืองแกลงชานานจนพูด
ภาษาไทยได้ ได้ช่วยเจ้าเมืองไทรบฮ่อตรงเหลืออง และได้ช่วย
ญวนปราบฮ่อตรงเหลือองมีความชอบ ญวนจึงตั้งให้เป็นที่กายตง
เจ้าเมืองแกลง ภายหลังมากายตงเกิดเป็นอริขึ้นกับเจ้าเมืองไทร
อันอยู่ใกล้และมีกำลังมากกว่าเมืองแกลง เกรงเจ้าเมืองไทรจะฆ่า
เสีย จึงพาพรรคพวกอพยพเข้ามาอยู่ในแดนหัวพันห้าทั้งหก มา
พบพระวิภาคภูวดลขึ้นไปทำแผนที่ กายตงเข้าอ่อนน้อมขอทำ
ราชการขึ้นต่อกรุงสยาม และได้้นำพระวิภาคภูวดลเที่ยวทำแผนที่
มีความชอบ จึงได้รับประทวนตั้งให้เป็นที่พระสวามิภักดิ์สยาม
เขตต์ ครั้นกองทัพเจ้าหมื่นไวยวรนาถยกขึ้นไป พระสวามิภักดิ์
จึงเข้ารับราชการอยู่ในกองทัพ ด้วยเป็นผู้ชำนาญการในท้องที่
ตลอดไปจนแดนสิบสองจุไทย แม่ทัพได้ทราบความจากพระ
สวามิภักดิ์ว่ามีฮ่อพวก ๑ ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ท่าขวา 28/09/2553ริมลำน้ำแม่
แขวงเมืองสิบสองจุไทย หัวหน้าฮ่อยกตัวขึ้นเป็นท้องบาพวก
ฮ่อตรงคำ มีพรรคพวก ๑,๐๐๐ คนเศษ แต่ตั้งทำมาหากินอยู่เป็น

ปกติ ยังหาได้เข้ากับพวกฮ่อที่มาย้ายเมืองหัวพันห้าทั้งหกไม่
 แม่ทัพจึงทำหนังสือให้พระสวามีภักดีถือไปเกลี้ยกล่อมองบา ว่า
 พระเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้กองทัพยกขึ้นไปปราบปรามพวกโจรฮ่อ
 ซึ่งเข้ามาย้ายไพร่บ้านพลเมืองในพระราชอาณาจักรให้ได้ความเดือด
 ร้อน พวกฮ่อซึ่งฮ่อตรงมิได้มาประพฤติเป็นโจรผู้ร้ายในพระราช
 อาณาจักรนั้น กองทัพไม่มีประสงค์จะเบียดเบียนพอย่างใด หัว
 เมืองในแดนสิบสองจุไทยก็อยู่ในพระราชอาณาจักร ถ้าองบา
 ประสงค์จะตั้งอยู่ต่อไปเป็นปกติอย่างข้าขอบขัณฑสีมา ก็ให้แต่ง
 คนต่างตัวมาพูดจากับกองทัพให้เข้าใจกันเสีย จะได้บอกเข้าไป
 กราบบังคมทูล ฯ ก็คงจะทรงพระกรุณาโปรด ฯ ชุบเลี้ยงให้มีความสุข
 สุขสืบไป พระสวามีภักดีได้ออกจากค่ายเมืองชอนไปเมื่อวันที่
 อาทิตย์เดือน ๗ แรม ๓ ค่ำปีจอ ฯ

ฝ่ายกองทัพตั้งแต่เดือน ๖ ปีจอ พอฝนตกชุกก็เกิดความ
 ไข้ในกองทัพที่ไปตั้งอยู่ทั้ง ๔ แห่ง อาการป่วยเป็นไข้ป่าทั้งนั้น
 จะรักษาให้หายเร็วได้แต่ด้วยยาควินินเท่านั้น เมื่อกองทัพยกไป
 จากเมืองพิชัยพาหนะไม่พอ ต้องแบ่งสิ่งของสำหรับกองทัพไว้ที่
 เมืองพิชัยให้ส่งตามขึ้นไป ยาสำหรับรักษาโรคที่เตรียมไปก็ต้อง
 แบ่งเช่นเดียวกับของอื่น กองทัพได้ยาควินินติดขึ้นไปประมาณ
 ๓๕๐ ขวด ครั้นเกิดความไข้ขึ้นในกองทัพไข้ยาควินินเปลืองไป
 เกือบจะหมด เร่งเรียกยาที่แบ่งไว้ณเมืองพิชัยก็หาได้รับตอบ
 และส่งยาควินินขึ้นมาถึงกองทัพไม่ ต้องบอกขอลงมาถึงกรุง

เทพฯ ทางกองทัพพอยากวินินหมดความไข้อย่างกำเริบ มีจำนวน
 คนป่วยในกองทัพที่ไปตั้งอยู่ณเมืองต่าง ๆ เกือบจะเท่าที่เป็นปกติ
 ฝ่ายพวกฮ่อที่แตกหนีไปจากค่ายบ้านไค และค่ายบ้านนาป่า
 ไปรวบรวมกันแล้วจึงพวกฮ่อตรงดำขององบา ได้กำลังเพิ่มเติม
 ยกกลับลงมาตั้งค่ายที่เมืองสูง ต่อกับแขวงเมืองสบแอดเมื่อ
 เดือน ๗ แรม ๖ ค่ำ เมื่อได้ข่าวว่าทหารในกองทัพป่วยไข้ลงมาก
 ต่อมาอีก ๓ วันฮ่อก็ยกมาเมืองสบแอด ตีปล้นบ้านเรือนราษฎร
 ในระยะทางเข้ามา พวกชาวเมืองสบแอดพากันหนีฮ่อเข้ามาอาศัย
 เจ้าราชาภิไนยกกับนายร้อยเอกหลวงด้ษกรปลาศ ที่ตั้งค่ายอยู่
 บ้านไคประมาณ ๔๐๐ คน ฝ่ายพระเจริญจตุรงค์กรมการเมือง
 พิชัย ซึ่งคุมทหารหัวเมืองรักษาด่านอยู่ที่เมืองสบแอด ห่างกับ
 ค่ายบ้านไคระยะทางเค็รประมาณ ๖ ชั่วโมง ทราบว่าพวกฮ่อยก
 มามีกำลังมากนั้นก็ถอยลงมา พวกฮ่อตามมาทันที่ห้วยก้าง พระ
 เจริญฯ ต่อสู้ยังกันกับพวกฮ่ออยู่ ขณะนั้นนายร้อยโทเออน ชูโต
 กับทหาร ๖ คน ซึ่งหลวงด้ษกรปลาศให้ขึ้นไปตรวจการที่เมืองสบ
 แอด เค็รทางไปได้ยินเสียงปืนกริบขึ้นไปถึงที่ห้วยก้าง เห็น
 พระเจริญฯ กำลังต่อสู้พวกฮ่อติดพันอยู่ นายร้อยโทเออนกับ
 ทหารก็เข้าสมทบช่วยรบฮ่อ ต่อสู้กันอยู่ประมาณ ๔ ชั่วโมง พวก
 ไทยยิ่งถูกดาเล่าแย้ฆ่าฮ่อตายคน ๑ พวกพลฮ่อตายประมาณ ๒๐
 คน พวกฮ่อกองหนุนตามมาถึงก็ล้อมพวกไทยไว้ ฮ่อยิงพระเจริญ
 กับพวกไทยตาย ๔ คน นายร้อยโทเออนเห็นเหลือกำลังจะต่อ

สู้ออกไป จึงนำพวกไทยที่เหลือน้อยที่หักแนวล้อมของพวกฮ่อออก
 มาได้ นายร้อยโทเออนได้ยิงหัวหน้าฮ่อตาย ๓ คนแล้วก็ถูกฮ่อ
 เอาดาพฟันตายในที่รบ นอกนั้นรอดกลับมายังค่ายบ้านไคได้
 พวกฮ่อก็เลยตามมาถึงค่ายบ้านไค แต่ไม่กล้าเข้าตีค่ายคงเป็น
 เพราะเกรงจะถูกลูกกระเบิด จึงเป็นแต่เที่ยวแอบซุ่มบนที่สูงเอา
 ปืนยิงกราดเข้ามาในค่ายไทย ฝ่ายข้างไทยเป็นเวลากำลังทหาร
 บัวยเจ็บอยู่โดยมาก ไม่มีกำลังพอจะยกออกจากค่ายไปรบรุก
 ฮ่อได้ดังแต่ก่อน ก็ได้แต่ยิงปืนตอบฮ่ออยู่แต่ในค่าย รบกันอยู่
 จนเวลาเย็นพวกฮ่อก็ถอยกลับไปตั้งค่ายอยู่ในวัด ห่างจากค่าย
 ไทยที่บ้านไคระยะทางประมาณ ๒ ชั่วโมง หลวงดุษฎีกรปลาศจึง
 รีบบอกข่าวลงมายังแม่ทัพใหญ่ที่เมืองซ็อน ขณะนั้นพระสวามิ-
 ภักดิ์ ซึ่งถือหนังสือของแม่ทัพไป กลับกล่อมองบาไปถึงที่บ้านไค
 รู้ว่าฮ่อกลับมารบกับไทย พระสวามิภักดิ์จึงแต่งให้พรรคพวก
 ถือหนังสือไปยังองบา ส่วนตัวเองอยู่กับหลวงดุษฎีกรปลาศที่ค่าย
 บ้านไค ครั้นถึงเดือน ๘ แรม ๘ ค่ำ พวกฮ่อได้กำลังเพิ่มเติมมา
 อีก จึงยกลงมาตั้งค่ายประชิดค่ายไทยห่างกันประมาณ ๓๐ วา แต่
 พวกฮ่อก็ยังหาอาจเข้าตีค่ายไม่ เป็นแต่จัดกำลังไปเที่ยวตั้งดัก
 ทางมิให้ไทยที่ในค่ายไปมาหาพวกข้างนอกได้ ประสงค์จะล้อม
 ไว้ให้สิ้นเสบียงอาหารต้องแพ้อดด้วยอดอยาก ส่วนหลวง
 ดุษฎีกรปลาศเห็นว่ากำลังไม่พอจะตีฮ่อให้แตกไปได้ ก็ตั้งมั่นรอ
 กำลังกองทัพใหญ่ที่จะยกขึ้นไปช่วยจากเมืองซ็อน ทั้งสองฝ่าย

จึงเป็นแต่ยิงปืนโต้ตอบกันไปมา

เมื่อแม่ทัพได้ทราบว่ พวกฮ่อมีกำลังยกกลับมาล้อมค่าย
หลวงด้ขกรปลาศไว้ จึงรับจัดให้นายร้อยเอกหลวงหัตถสารศุภกิจ
(ภู) กับนายร้อยโทแจ๋ คุมทหาร ๒๐๐ คน มีทั้งทหารปืนใหญ่
ยกขึ้นไปช่วยหลวงด้ขกรปลาศที่บ้านไค แต่เมื่อก่อนทหารกอง
น้อยขึ้นไปถึง มีพวกฮ่อชงขาวเข้ามาที่หน้าค่ายไทยเมื่อเดือน ๘
แรม ๑๔ ค่ำ บอกว่าเป็นตำแหน่งกวนเล่าแยะนายฮ่อที่ท่าขวา
องบาให้ถือนั่งสือตอบมาถึงพระสวามีภักดิ์ จึงรับหนังสือนั้น
มาแปลได้ความว่า องบามีความยินดีที่ได้ทราบความประสงค์ของ
แม่ทัพไทย ด้วยทุกวันนี้องบาก็ไม่มีที่แผ่นดินแห่งอื่นจะอาศัย
อยู่ จะขอสามิภักดิ์เป็นข้าขอบขัณฑสีมาของพระเจ้าอยู่หัว
กรุงเทพ ฯ ต่อไป แต่เมื่อก่อนจะได้หนังสือพระสวามีภักดิ์นั้น
พวกฮ่อกวนกอยี่ (ที่ล้อมค่ายบ้านไค) ได้ไปขอกำลังมาช่วย
บัตันองบาได้ส่งพรรคพวกที่来帮助ฮ่อกวนกอยี่นั้น มีให้รบพุ่งกับ
ไทย จะเรียกกลับคืนไป ขอให้พระสวามีภักดิ์ช่วยนำความขึ้น
เรียนต่อท่านแม่ทัพไทยด้วย

อนึ่งฮ่อกวนกอยี่ที่ยกทัพกลับมาครั้งนั้น บอกว่าด้วย
เป็นห่วงบุตรภรรยาที่ไทยจับไว้ ถ้าคนบุตรภรรยาให้ได้อยู่กับ
ด้วยกันต่อไป องบาจะยอมรับว่ากล่าวให้สามิภักดิ์เป็นข้าขอบ
ขัณฑสีมาด้วยอีกพวก ๑ แล้วแต่ท่านแม่ทัพจะให้ไปตั้งท่ามา
หาเลี้ยงชีพณตำบลใด และจะใช้สอยอย่างไรก็คงจะกระทำตาม

เห็นจะไม่ประพฤติเป็นโจรผู้ร้ายต่อไป ครั้นทราบความตามจดหมายนั้น หลวงดุษกรปลาศกับเจ้าราชภาคินัยจึงให้พระสวามิภักดิ์จัดการพิธีอย่างจีน ให้กวนเล่าแย้งกับพวกกระทำสัตย์สัญญาว่าจะเป็นข้าขอบขัณฑสีมา มิได้คิดเป็นเสี้ยนหนามแผ่นดินอีกต่อไป แล้วให้รับตัวเข้าไปในค่ายใต้ถามเรื่องราวได้ความตลอดแล้ว จึงทำหนังสือสำคัญให้กวนเล่าแย้งไปยังองบาว่า จะบอกส่งหนังสือสามภักดิ์ขององบาว่าไปยังแม่ทัพใหญ่ คงจะรับความสามภักดิ์ให้มีความสุขสืบไป เมื่อกวนเล่าแย้งกลับไปจากค่ายแล้ว ต่อมาถึงเดือน ๘ แรม ๑๕ ค่ำ เวลาเช้า ๕ โมงเศษ กวานกอย่นายทัพฮ่อที่มาตั้งประชิดค่ายไทยอยู่ที่บ้านไค ร้องบอกออกมาจากที่ชุมนุมอยู่ในป่าว่า “อย่าให้ไทยยิงปืนออกไป จะขอให้คนเข้าไปหานายทัพ เพื่อจะยอมเข้าที่ด้วยกันทั้งสิ้น” นายทหารที่ในค่ายจึงให้ร้องตอบออกไปว่า “ให้มาเถิดจะไม่ทำอันตราย” กวานกอย่นายทัพฮ่อสองคนถือหนังสือเข้ามาส่ง แปลหนังสือนั้นได้ความว่า กวานกอย่นายทัพฮ่อจะยอมสามภักดิ์ขออย่าให้กองทัพทำอันตราย จะขอแต่เพียงให้ได้บุตรภรรยาคนและจะยอมเป็นข้าขอบขัณฑสีมาอาศัยอยู่ในพระราชอาณาเขตต์ จะโปรดให้ไปอยู่ที่ไค และจะให้รับราชการอย่างใด จะยอมประพฤติตามคำสั่งแม่ทัพต่อไป หลวงดุษกรปลาศ เจ้าราชภาคินัยปรึกษากับพระสวามิภักดิ์แล้วสั่งให้ไปบอกกวานกอย่นายทัพฮ่อว่าจะยอมสามภักดิ์นั้นคิดแล้ว ถ้าสามภักดิ์จริงก็จะยอมคนบุตรภรรยา

ให้ แต่การที่พูดด้วยปากยังจะไว้ใจไม่ได้ ให้กวางนกอ้อยวางอาวุธ
เข้ามาอ่อนน้อมยอมกระทำการสัตย์สัญญา ให้ถูกต้องตามอย่างธรรมเนียม
เนียมก่อน จึงจะเชื่อว่าสามภักดิ์จริง

ในวันนั้นเวลาบ่ายโมงเศษ กวางนอ้อยกับนายฮ่อ ๔ คนก็
วางอาวุธออกมายังค่ายไทยแต่ตัว หลวงด้ขกรปลาศกับเจ้าราช
ภาคีในยให้กวางนอ้อยกับพวกกระทำการสัตย์สาบาลแล้วปล่อยตัวและ
คืนบุตรภรรยาให้กลับไปยังค่าย แต่นั้นฮ่อกับไทยก็เลิกรบกัน
กวางนอ้อยขออนุญาตไปอยู่ที่เมืองสูง รอแม่ทัพใหญ่ที่จะยกขึ้น
ไปในฤดูแล้ง แม่ทัพได้ตามคำให้การกวางนอ้อยหัวหน้าฮ่อใหญ่
ที่ยอมสามภักดิ์ได้ความว่า

กำเนิดฮ่อ

“พวกฮ่อที่มารบกับไทยนั้น ที่จริงเป็นจีนแท้ทีเดียว เดิม
จีนพวกนั้นเป็นกบฏ เรียกพวกของตนว่า “ไต้เผง” หมายถึง
เมืองจีนจากอำนาจพวกเม่งจู เกิดรบพุ่งกันในเมืองจีนเป็นการ
ใหญ่ ในที่สุดพวกไต้เผงสู้ไม่ได้ ต้องหลบหนีแยกย้ายกันไป
เที่ยวซุ่มซ่อนอยู่ตามป่าและภูเขาในมณฑลต่าง ๆ ทั้งในมณฑลฮก
เกียน กวางไซ กวางตุ้ง และเสฉวน มีจีนไต้เผงพวก ๑ หัวหน้า
ชื่ออ้ออาจ พวกนี้อพยพหนีเข้ามาในแดนญวนทางเมืองตั้งเกีย
จีนพวกนี้เป็นพวกฮ่อ ซึ่งเดิมมาตั้งอยู่ที่เมืองฮานอย ญวน
เกรงพวกฮ่อจะมาก่อการกำเริบขึ้น จึงบอกไปขอกำลังเงินที่เมือง

ฮุนหนา จินให้กองทัพมาสมทบกับกองทัพญวนยกไปตีพวกฮ่อ ๆ
 สู้ไม่ไหว ง่ออาจตายในที่รบ พรรคพวกที่เหลือก็พากันแตกหนี
 ไปอาศัยอยู่ที่เมืองซันเทียน อันเป็นเมืองของพวกเขาแล้ว ตั้งเป็น
 อีสสระอยู่บนภูเขาที่ชายแดนจีนต่อกับแดนสิบสองจุไทย พวก
 ไพร่พลพร้อมกันยกกองชายของง่ออาจ ชื่อปวงนั้นขึ้นเป็นหัว
 หนา ตั้งช่องสุ่มรพลอยู่ที่เมืองซันเทียนนั้น เมื่อปวงนั้นซี้ได้
 กำลังมากขึ้น ก็ยกกองทัพฮ่อไปตีเมืองเลากายในแดนญวนเขตต์
 ตั้งเกีย พวกจีนกับญวนยกกองทัพมารบสู้พวกฮ่อไม่ได้ ปวง
 นั้นซี้ตีได้เมืองเลากายแล้วก็เกิดอริกับนายทัพคนสำคัญในพวกฮ่อ
 คน ๑ ชื่อลิวตายน พวกฮ่อเกิดรบกันขึ้นเอง ปวงนั้นซี้สู้ไม่ได้ก็
 พาพรรคพวกรพลของตน แยกมาตั้งช่องที่เมืองฮายางในแดนสิบ
 สองจุไทย พวกฮ่อลิวตายนใช้ธงด้า พวกฮ่อของปวงนั้นซี้ใช้ธง
 เหลือง จึงได้นามว่าฮ่อธงด้าพวก ๑ ฮ่อธงเหลืองพวก ๑ แต่ั้น
 มา อยู่มาญวนเกลี้ยกล่อมยอมให้พวกฮ่อธงด้าปกครองเมืองเลา
 กายขึ้นต่อญวน ฝ่ายพวกฮ่อธงเหลืองไม่มีบ้านเมืองอยู่เป็นหลัก
 แהל่ง จึงประพฤติเป็นโจรคุมกำลังเที่ยวตีปล้นบ้านเมืองในแดน
 สิบสองจุไทยและเมืองพวน แห่งใดต่อสู้แพ้ฮ่อ ๆ ก็จับตัวนาย
 ที่เป็นหัวหน้าฆ่าเสีย แล้วเก็บริบเอาทรัพย์สินสมบัติและจับลูก
 หลานบ่าวไพร่เป็นชะเลย ใครมีทรัพย์สินยอมเสียค่าไถ่ตัวฮ่อก็
 ปล่อยตัวไป ที่ไม่สามารถจะไถ่ตัวได้ก็เอาไปแปลงเป็นฮ่อไว้
 ใช้สอยเป็นกำลัง ถ้าแห่งใดยอมทูลไม่ต่อสู้ ก็เป็นแต่กะเกณฑ์

ใช้เป็นกำลังพาหนะ พวกฮ่อธงเหลืองเที่ยวตีบ้านเมืองโดยอาการ
 ดังก้าวมานี้ได้หัวเมืองในแดนสิบสองจุไทย และแดนเมืองญวน
 หลายเมือง ถึงประกา พ.ศ. ๒๔๑๖ ฮ่อยกลงมาตีเมืองพวน ท้าว
 ขันดีเจ้าเมืองเชียงขวางอันเป็นเมืองหลวงในแดนพวน ให้ไปขอ
 กำลังญวนมาช่วย ญวนให้คนเข้ามาทัพ่ายแพ้อ ๆ ได้เมืองเชียง
 ขวางแล้วปราบปรามแดนพวนไว้ได้ในอำนาจทั้งหมด แล้วจึง
 มาตั้งค่ายอยู่ที่ทุ่งเชียงคำ อันเป็นต้นทางที่จะลงมาทางหัวเมือง
 รีมลำน้ำโขง และจะไปตีเมืองหลวงพระบางต่อไป” ดังนี้

อนึ่งตั้งแต่เกิดศึกฮ่อคราวนี้ พวกข้าแจะซึ่งพวกเมืองหลวง
 พระบางเคยใช้สอยในกิจการต่าง ๆ เป็นประเพณีบ้านเมืองมาช้านาน
 นั้น พวกนั้นเป็น “เจือง” ขนหลายตำบล ข้าแจะพวก ๑
 ตั้งอยู่ที่ตำบลห้วยตะบวนแขวงเมืองหัวเมือง หัวหน้าขอพระยา
 พระคน ๑ พระยาวานคน ๑ ครั้นถึงเดือน ๓ แรม ๑๓ ค่ำปีจอ ๆ
 พระยาวานคุมพรรคพวกประมาณ ๑๕ คนมาตั้งค่ายอยู่ที่ห้วยหอม
 แขวงเมืองซอน ซึ่งกองทัพเจ้าหมื่นไวย ๆ ตั้งอยู่ เทียวแย่งชิง
 สะเบียงอาหารและทรัพย์สินสมบัติของราษฎร แม่ทัพทราบความ
 แล้วจึงจัดให้เจ้ากำบุตรเจ้าอุปราชกับนายร้อยโทแจ คุมทหาร
 กับกำลังหัวเมืองรวมกันเป็นจำนวนคนประมาณ ๑๐๐ เศษ มีปืน
 ใหญ่ด้วยกระบอก ๑ ยกไปปราบพวกข้าแจะ เมื่อกองทหารยก
 ขึ้นไปถึงห้วยหอม พวกข้าแจะต่อสู้ ครั้นเดือน ๘ ขึ้น ๔ ค่ำ กอง
 ทหารยิงปืนใหญ่ กระสุนแตกเข้าไป ในค่ายพวกข้าแจะ ๓ กระสุน

ระเบิดถูกพวกข้าตายหลายคน ที่เหลืออยู่พากันเที่ยวหนีซุกซ่อน
 กองทหารเข้าค่ายได้ไล่ฆ่าฟันพวกข้าแฉะตายหลายคน จับได้
 ตัวพระยาว่านหัวหน้ากับนายรองซ้อคำเพชรคน ๑ เพี้ยชัยคน ๑
 เพี้ยเมืองคน ๑ กับพรรคพวกอีก ๓๖ คน และเครื่องศาสตราวุธทั้ง
 หหมด กองทหารเผาค่ายเสียแล้วยกกลับไปยังเมืองซ่ง แต่
 นั้นพวกข้าที่ตั้งเป็นเจืองอยู่ณที่อื่นก็พากันครั่นคร้าม ที่เข้ามา
 ขอลูกแก้โทษ คือท้าวหย่น้อย ท้าวหย่นใหญ่ เพี้ยเถ้า เพี้ยไซ พระ
 ยาน้อยคำพัน แสนเมืองเคียวกา แสนขันอาสา พระยาแก้ว
 พระยาลิ้นทอง พระยาราช แสนสุวรรณ ล้วนเป็นพวกข้าแฉะที่
 ตั้งเป็นเจืองอยู่ณตำบลแถวหมากเฟื่อง ผาลอย เพียงโค้ง ห้วยค
 แฉวงเมืองซำเหนือซำใต้ แล้วพาพรรคพวกเข้ามาลูกแก้โทษด้วย
 ทั้งสิ้น พระยาพระซึ่งเป็นหัวหน้าพวกข้าแฉะณตำบลห้วยตะบวน
 ก็เข้ามาลูกแก้โทษอย่างเดียวกัน

ประวัติข้าแฉะ

“ที่เรียกว่าข้าแฉะนี้มีหลายพวก เช่นข้าซัด ๑ ข้าฮอก ๑
 ข้าละเมด ๑ พูดภาษาต่างกัน มีภูมิลำเนาอยู่บนภูเขาในเขตต์
 เมืองหลวงพระบาง ชาวเมืองหลวงพระบางเรียกว่าข้าแฉะ เป็น
 ส่วยขึ้นแก่เจ้านายเมืองหลวงพระบางและท้าวเพี้ย ชาวเมืองหลวง
 พระบางได้อาศัยเสบียงอาหารของพวกข้าที่มาส่งส่วยทั้งนั้น อยู่
 มาเมื่อพระยาราชวรานุกูล (เวก บุณยรัตพันธุ์) เป็นแม่ทัพยก

ขึ้นไปปราบฮ่อทุ่งเชียงคำ ข้าพวงนั้นก็ก่อการกำเริบขึ้นต่อเจ้า
 นายเมืองหลวงพระบาง คือมีข้าแจะฉลาดคน ๑ ทำพิธีที่โองงศิลา
 ไหญ่อันมีมาแต่โบราณ โองงนั้นแจะหินซึ่งติดอยู่บนภูเขาให้เป็น
 รูปโองงเรียงรายกันไปตามเชิงเขาเมืองพวง เรียกโองงนั้นว่า "เจือง"
 กล่าวกันว่าถ้าเอาน้ำใส่ลงไปใญ่เจืองนั้นแล้วกลายเป็นสุราได้ ทั้ง
 ลาวและข้าจึงนับถือว่าเป็นของศักดิ์สิทธิ์ ข้าแจะผู้นั้นไปได้พริก
 ขีหนูจัดไม่มีรสเผ็ดร้อนนำมาตำที่โองงเจืองแล้วประกาศแก่พวกข้า
 ทั้งหลายว่า "บัดนี้ผีฟ้าได้บันดาลยกให้เขาขึ้นเป็นหัวหน้านำไป
 ต่อสู้กับพวกลาวหลวงพระบาง ซึ่งเป็นนายใช้สอยพวกเรามาข้า
 นานนั้นให้กลับเป็นไทยต่อไป" เมื่อประกาศตนแล้วก็เอาน้ำเท
 ลงในพริกขีหนูซึ่งตำไว้ที่โองงเจืองนั้น แล้วตักมาล้างหน้าตาชะโลม
 ทั่วตัว พวกข้าทั้งหลายเช่อกถือว่าผีฟ้ามาเข้าทรงจริงจึงพากันเข้า
 เป็นสมัครพรรคพวก ตั้งให้ผู้นั้นเป็นหัวหน้าเรียกชื่อว่าพระยา
 พระ พระยาว่าน พระยาโคตมะ และพระยาราช กับชื่ออื่นๆ
 อีก แยกย้ายกันอยู่เป็นพวกๆ ใช้นามว่า "เจือง" (เอามาจากโอง
 หินนั้นเอง) ต่างพวกต่างก็ยกเข้าตีปล้นบ้านเรือนพวกลาว ใช้ธนู
 หน้าไม้ ยางน่องอาบยาพิษเป็นอาวุธ ลาวไม่รู้จักวิธีแก้ไขล้มตาย
 เสียเป็นอันมาก ระวังนั้นมีข้าคน ๑ เกิดความสงสารจึงเด็ดลอด
 มาบอกแม่ทัพลาวให้ทราบว่ การที่จะแก้พิษของยางน่องนี้ได้มี
 อย่งเดียวคือปูนาเท่านั้น ครั้นพวกข้ายังยางน่องมาถูกอก พวก
 ลาวก็เอาปูนาตำพอกให้ตุ้ดพิษก็รอดจากความตาย แต่นั้นมากอง

ทัพพวกข้าและก็พ่ายแพ้พวกลาว หนีเข้าป่าคงไปรับจ้างทำป่าไม้อยู่
ตามมณฑลพายัพก็มี เรียกว่า "ขะมู"

ถึงเดือน ๑๐ ขึ้น ๑๒ ค่ำ องท่งนายฮ่อธงเหลืองซ่งหนังกอง
ทัพไปตั้งอยู่ตำบลพ่องจะลงและเมืองลาดนั้น ก็เข้ามายอมสาม
ภักดีถือนำกระต่าสัตย์อีกพวก ๑ จึงเป็นอันเสร็จราชการปราบฮ่อ
และพวกข้าเจืองในแขวงเมืองหัวพันห้าทั้งหกในฤดูฝนปีนี้ เมื่อ
ถึงฤดูแล้งจึงจะยกกองทัพใหญ่ขึ้นไปตรวจ จักราชการในแดนสิบ
สองจุไทยต่อไป

เมื่อวันจันทร์ขึ้น ๓ ค่ำเดือน ๕ ได้ยกวันขึ้นไปจากกรุง
เทพฯ แล้ว ทหารที่เจ็บป่วยก็ค่อยคลายหายขึ้นโดยลำดับ เจ้า
หมื่นไวยฯ แม่ทัพจัดการทำนุบำรุงกำลังกองทัพจนเดือน ๑๐ ถึง
งานเฉลิมพระชนม์พรรษาฯ จึงเรียกแม่ทัพนายกองกับทั้งเจ้านาย
ท้าวพระยาเมืองหลวงพระบาง ทขึ้นไปกับกองทัพมาประชุมกันที่
เมืองซ่งอน และเรียกบรรดาท้าวขุนอันเป็นหัวหน้าในเมืองหัว
พันห้าทั้งหก ทั้งพวกหัวหน้าฮ่อที่ได้ยอมสามภักดีมาประชุม
ด้วยพร้อมกันทำการพิธีสมโภช และถวายบังคมพระบรมรูปพระ
บาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเมื่อวันที่วันอังคารเดือน ๑๐ แรม ๕ ค่ำไปจอฯ
แล้วถือนำกระต่าสัตย์ถวายต่อไป เมื่อเสร็จงานแล้วก็ตระเตรียม
การที่จะยกกองทัพขึ้นไปยังเมืองแกลงในแดนสิบสองจุไทย และ
มีใบบอกขอราชการที่กองทัพได้จัดทำสำเร็จไปแล้ว ลงมายังกรุง
เทพฯ ด้วย

ครั้นถึงวันพฤหัสบดีเดือน ๑๒ แรม ๘ ค่ำปีจอ ฯ เจ้าหมื่น
 ไวย ฯ ยกกองทัพออกจากเมืองชอนเคีรทางบกขึ้นไปยังเมืองแกลง
 เมื่อกองทัพยกขึ้นไปถึงตำบลห้วยน้ำแปนระวางทาง ได้รับราย
 งานของกองล่วงหน้าบอกมาแต่เมืองแกลงว่า เจ้าเมืองโลให้บุตร
 ๓ คน ชื่อคำล่าคน ๑ คำสามคน ๑ บางเบี่ยนคน ๑ คุณพวกร้อ
 และผู้ไทยประมาณ ๑๕๐ คน มีเครื่องศาสตราวุธครบมือ เข้ามา
 ตั้งค่ายที่ตำบลเชียงจันในแขวงเมืองแกลง ห่างจากบ้านห้องขัวลาย
 ที่ตั้งทำเนียบรับกองทัพ ระยะทางเคีรประมาณ ๑ ชั่วโมง ได้ให้
 ไปถามพวกเมืองโลบอกว่าจะมารับท่านแม่ทัพ แต่ลักษณะที่
 พวกเมืองโลตั้งค่ายนั้น เห็นปลุกหอรบขุดคูทำเป็นค่ายมั่น และ
 วางผู้คนประจำหน้าที่เป็นกระบวนรบผิดสังเกตอยู่ เจ้าหมื่นไวย ฯ
 จึงให้กองทัพหน้ารับยกขึ้นไปก่อน ให้ไปบอกพวกเมืองโลว่า
 ถ้ามารับแม่ทัพโดยดีก็ให้รอก่ายและเลิกกระบวนรบเสีย ถ้าว่า
 ไม่ฟังให้กองทัพหน้าหน่วงเหนี่ยวตัวหัวหน้าพวกเมืองโลไว้ให้จ้ง
 ได้ กองทัพหน้ายกขึ้นไปถึงเมืองแกลงไปว่ากล่าวพวกเมืองโลหา
 ยอมรอก่ายไม่ เจ้าหมื่นไวย ฯ ยกขึ้นไปถึงเมืองแกลงเมื่อวันพุธ
 เดือนอายุชน ๖ ค่ำ สั่งให้จับตัวคำล่าคำสามและบางเบี่ยนบุตร
 เจ้าเมืองโลไว้ทั้ง ๓ คน แล้วให้เก็บรวบรวมเครื่องศาสตราวุธ
 ยุทธภัณฑ์และอย่างอื่นได้อีกเป็นอันมาก ^{๒๘} ส่วนพวกกรพลเมื่อ
 เห็นตัวนายถูกจับแล้วก็พากันแตกหนีไปมิได้ต่อสู้ แต่พวกท้าว
 ชุนและราษฎรชาวเมืองแกลงนั้นสงบเงียบอยู่ ต่างพากันมาร้อง

ทุกข์ต่อแม่ทัพว่า เดิมเมืองแกลงก็มีได้ชนต่อเมืองไล เจ้าเมือง
 ไลถือว่ามีกำลังมากกว่า เอิบเออมเข้ามาบังคับบัญชากดขี่เอา
 พวกชาวเมืองแกลงไปใช้สอย และเที่ยวกะเกณฑ์ลงเอาเงินทอง
 ของต่าง ๆ ได้ความเดือดร้อนกันทั่วไป จนราษฎรพลเมืองไม่
 เป็นอันทำมาหากิน ที่ต้องหลบหนีไปอยู่ในป่าดงและไปอยู่เสีย
 ต่างเมืองก็มาก ขอให้กองทัพช่วยคุ้มครองป้องกันอย่าให้ได้รับ
 ความเดือดร้อนต่อไป แม่ทัพปรึกษานายทัพนายกองและเจ้า
 นายเมืองหลวงพระบางเห็นว่า เมืองแกลงเป็นเมืองหนึ่งต่างหากมา
 แต่เดิม พระสวามีภักดีที่เป็นตัวเจ้าเมืองก็ยังอยู่ เจ้าเมืองไลมา
 บุกรุกเอาไปเป็นแดนของตน ครั้นกองทัพยกขึ้นไปก็ไม่มาอ่อน
 น้อมโดยดี กลับให้เข้ามาตั้งค่ายเป็นเชิงจะต่อสู้ และที่สุด
 พวกพลเมืองก็มีได้สมัครจะอยู่ในบังคับบัญชาของเจ้าเมืองไล จะ
 ยอมให้เจ้าเมืองไลมีอำนาจเหนือเมืองแกลงนั้นไม่ได้ ครั้นจะยก
 กองทัพขึ้นไปว่ากล่าวถึงเมืองไล ๆ ก็ตั้งอยู่เหนือลำน้ำแท้หรือลำ
 น้ำด้านนอกพระราชอาณาจักร ถ้ากองทัพกลับมาแล้วบางที่เจ้า
 เมืองไลจะเอิบเออมเข้ามาอีก จะต้องเอาบุตรเจ้าเมืองไลทั้ง ๓
 คนไว้เป็นตัวจนำก่อน เมื่อเจ้าเมืองไลมาว่ากล่าวยอมตกลงโดย
 ดจึงค่อยปล่อยตัวบุตรไป แม่ทัพจึงจัดวางการปกครองเมืองแกลง
 ตั้งให้พระสวามีภักดีเป็นเจ้าเมืองตามเดิม แล้วให้แต่งค่ายเก่า
 ที่ตำบลเชิงแลใกล้กับลำน้ำยม อันเป็นเมืองเดิมเป็นที่มั่น และ
 สั่งให้เมืองหลวงพระบางเกณฑ์คนสับเปลี่ยนกันไปเป็นกำลังรักษา

ค่ายนั้นกว่าบ้านเมืองจะเป็นปกติเรียบร้อย

เมื่อกองทัพตั้งอยู่ที่เมืองแกลงนั้น มีฮ่ออีกพวก ๑ หัวหน้า
เป็นจีนชาวเมืองกังไซ ชื่อเล่าเต็กเซง เดิมมีพรรคพวกประมาณ
๖๐๐ คน เทียวรบจ้างรบพุ่งอยู่ในแขวงสิบสองจุไทย ภายหลัง
มากำลังน้อยลง ฮ่อพวกนั้นจึงไปตั้งอยู่ที่เมืองม่วยบั้ง เมืองลา
บั้ง ระยะทางห่างจากเมืองแกลง ๑๒ วัน ฮ่อพวกนั้นเกรงกองทัพ
จะยกไปปราบปราม ครั้นวันจันทร์เดือน ๓ ขึ้นค่ำ ๑ เล่าเต็กเซง
ตัวนายจึงพาพรรคพวกมาหาแม่ทัพที่เมืองแกลง ขอสามีกักคดียอม
เป็นข้าขอบขัณฑสีมาต่อกรุงเทพฯ ฯ แม่ทัพก็ให้กระทำสัตย์สา
บาลแล้วยอมรับสามีกักคดียุ่เหมือนกับฮ่อพวกอื่น เมื่อกองทัพ
ตั้งจัดการด้านทางและวางการปกครองหัวเมืองอยู่ที่เมืองแกลง ได้
รับทูลตราพระราชสีห์ให้หากองทัพกลับกรุงเทพฯ ฯ เมื่อเดือน ๓
ปีจอ พ.ศ. ๒๔๒๕ เจ้าหมื่นไวย ฯ แม่ทัพจึงสั่งให้ทำลายค่ายฮ่อที่
บ้านไคและที่อื่น ๆ ซึ่งตีไว้ได้ แล้วให้นายพันตรีจ่ายวดกับเจ้าราช
วงศ์ลวงหน้าลงมายังเมืองหลวงพระบาง บอกให้เจ้านครหลวง
พระบางจัดท้าวพระยาที่มีสติปัญญา ออกไปประจำรักษาการตาม
เมืองหัวพันห้าทั้งหก เจ้าหมื่นไวย ฯ ยกกองทัพออกจากเมือง
แกลงเมื่อวันอังคารเดือน ๔ ขึ้นค่ำ ๑ พาหัวหน้าพวกท้าวขุนเมือง
หัวพันห้าทั้งหกและหัวหน้าพวกฮ่อที่สามีกักคดียุ่ ๒๘/ กลับลงมาเมือง
หลวงพระบาง มาพักฉลองพระเจดีย์ที่กองทัพได้สร้างไว้ที่เมือง
งอย ๒ วัน แล้วเดินทางต่อมาถึงเมืองหลวงพระบางเมื่อวันพุธ

เดือน ๔ แรมค่ำ ๑ จัดผ่อนส่งของในกองทัพส่งลงมา และรอ
 เจ้านายเมืองหลวงพระบาง มีเจ้าราชวงศ์กับเจ้าราชภาคินัยเป็น
 ต้น ซึ่งจะคุมต้นไม้เงินทองเครื่องราชบรรณาการลงมาทูลเกล้าฯ
 ถวาย อนึ่งแม่ทัพดำริว่า ถ้าให้พวกท้าวขุนเมืองหัวพันห้าทั้งหก
 และสิบสองจุไทย ทั้งหัวหน้าพวกฮ่อได้มาเห็นราชธานีเสียสัก
 ครั้ง ๑ การปกครองต่อไปภายหน้าจะสะดวกขึ้น จึงได้คัดเลือก
 พวกท้าวขุนได้ ๑๕๐ คน กับพวกฮ่อทั้งนายไพร่ ๕๐ คนลงมา
 กรุงเทพฯ ด้วย

ถึงเดือน ๖ ขน ๕ ค่ำ ปกุน เจ้าหมื่นไวยยกกองทัพออกจาก
 เมืองหลวงพระบางโดยทางเรือ ล่องแม่น้ำโขงลงมาถึงบ้านปาก
 กลายเดือน ๖ ขน ๑๒ ค่ำ แล้วเคียวทางบกต่อมาถึงเมืองพิษณุเมื่อ
 เดือน ๖ แรม ๘ ค่ำ ลงเรือล่องจากเมืองพิษณุมาถึงกรุงเทพฯ
 เมื่อวันศุกร์เดือน ๓ แรม ๑๒ ค่ำ ปกุน พ.ศ. ๒๔๓๐ ทรงพระ
 กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนนายพันเอก เจ้าหมื่นไวยวรนาถ ขึ้น
 เป็นนายพลตรี พระยาสุรศักดิ์มนตรี ผู้บัญชาการกรมยุทธภัณฑ์ใน
 กรมยุทธนาธิการ และได้พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์
 ชั้นเอกชั้นที่ ๒ จตุรภรณ์กับตราสำหรับตระกูลหุติยจุลจอม
 เกดด้วย ส่วนนายทัพนายกองซึ่งมีควมชอบในราชการปราบ
 ฮ่อครั้งนั้น ก็ได้พระราชทานบำเหน็จรางวัลตามคุณานุรูปทั่วกัน
 สิ้นเนื้อความเรื่องปราบฮ่อครั้งที่ ๓ เพียงเท่านี้